

Titel: Tre Taler ved tænkte Leiligheder

Citation: "Tre Taler ved tænkte Leiligheder", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K5*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Johnny Kondrup; Jette Knudsen; Alastair McKinnon, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 1998 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-ttl-kom-root.pdf> (tilgået 29. april 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K5

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. [Læs CC0-erklæringen](#)

◀ **Mindet om ... Michael Pedersen Kierkegaard** : Michael Pedersen Kierkegaard – døbt Michel – blev født 12. dec. 1756 i Sædding. Kun 11 år gammel blev han i 1768 sendt til København, hvor han kom i lære hos sin morbror hosekræmmer Niels Andersen. Udlært i faget løste han i dec. 1780 borgerskab som hosekræmmer i København, og otte år senere opnåede han tilladelse til at importere og videresælge større udenlandske varepartier af sukker, sirup og kaffe (handel en gros). Dygtigt købmandskab gjorde ham til en særdeles velhavende mand, så han i en alder af 40 år kunne trække sig tilbage med en betragtelig formue, som han i tiden efter yderligere forøgede, formentlig som rentier og investor. I maj 1794 havde han giftet sig med Kirstine Røyen, som døde barnløs i marts 1796. Godt et år efter giftede han sig, 26. april 1797, med Ane Lund; sammen med hende fik han syv børn, hvoraf SK var den yngste. I 1803 flyttede M.P. Kierkegaard med familie til Hillerød, men vendte i 1805 tilbage til København og bosatte sig i Østergade 9 (se kort 2, C3-4), indtil han i 1809 købte huset på Nytorv 2 (se kort 2, A-B3). Her døde han 81 år gammel efter kort tids sygdom 9. aug. 1838. Hans sidste timer er beskrevet af sønnen Peter Christian Kierkegaard i dennes dagbøger, NKS 2656, 4°, bd. 1, s. 100f.

I trykt udgave: Bind 5 side 387 linje 1

◀ **helliget** : dediceret, tilegnet.

I trykt udgave: Bind 5 side 387 linje 5

◀ **Leilighedstaler** : bred betegnelse for de kirkelige taler, præster holder ved konfirmation, ved bryllup, ved begravelse (gravtaler) og ved skriftemål (skriftetaler), såvel som for de kirkelige taler, provster holder ved præsteindsættelse og biskopper ved præstevielse, bispevielse og kirkeindvielse. Undertiden bruges betegnelsen endnu bredere, således indeholder J.P. Mynsters *Kirkelige Leiligheds-Taler*, udg. af F.J. Mynster, bd. 1-2, Kbh. 1854, også tiltrædelses- og afskedsprædikener, prædikener ved særlige anledninger, fx kirkelige jubilæumsfester, politiske begivenheder og landemoder samt sørgetaler ved konger og dronningers bisættelse. Det var ikke ualmindeligt, at præster og biskopper udgav sådanne leilighedstaler, jf. fx *Kirkelige Leilighedstaler, af danske Prædikanter*, udg. af G.P. Brammer, bd. 1-2, Kbh. 1832-34, hvor det dog i forordet hedder: »Medens vi nemlig – forholdsviis – ei have havt Mangel paa almindelige Prædikensamlinger i vor paa originale theologiske Skrifter just ikke rige Litteratur, have vi længe savnet en passende Samling af kirkelige Leilighedstaler«, bd. 1, s. III. Jf. også *For huuslig Andagt. Et Ugeskrift*, udg. af C.H. Visby, 2. og 3. årg., Kbh. 1839-40, ktl. 370-371, hvori der findes en række skrifte-, brude- og gravtaler. Jf. endvidere J.P. Mynster *Taler ved Præste-Vielse* bd. 1-3, Kbh. 1840-51, ktl. 235-236; og P.J. Spang *Prædikener og Leilighedstaler*, Kbh. 1847, ktl. 243.

I trykt udgave: Bind 5 side 389 linje 2

◀ **ikke har Leiligheden, der (...) gør ham myndig** : hentyder formentlig til, at SK ikke var ordineret og derfor ikke kunne tale med den indviede præsts myndighed. Jf. ritualet for præstevielse, kap. 10, art. 2, i *Dannemarks og Norges Kirke-Ritual*, Kbh. 1762 (forkortet *Kirke-Ritualet*), der endnu var gældende på SKs tid. Heri bestemmes det, at biskoppen – mens ordinanderne knæler ved alteret – skal overdrage dem »det hellige Embede med Bøn og Hænders Paaleggelse saaledes sigendes: / Saa overantvorder [overdrager] jeg Eder nu det hellige Præste- og Prædike-Embede efter den Apostoliske Skik i Navn GUD Faders, Søns og Hellig Aands, og giver Eder Magt og Myndighed herefter, som rette GUDs og Jesu Christi Tienere, at prædike GUDs Ord hemmelig og aabenbare udi Kirken, at uddeele de høyværdige Sacramenter efter Christi egen Indstiftelse, at binde Synden paa den Halstarrige, og løse den paa den Bodfærdige, og ellers alt hvis dette GUDs hellige Kald vedkommer, efter GUDs Ord og vores Christelig Skik og Brug«, s. 370f. Under absolutionen ved skriftemål henviser præsten direkte til denne myndighed (391,1).

I trykt udgave: Bind 5 side 389 linje 3

◀ **hiin Enkelte, hvem jeg ... kalder min Læser** : Således har SK omtalt sin læser i forordet til alle seks samlinger af opbyggelige taler fra 1843 og 1844. – hiin Enkelte: Det påpegende stedord 'hin' refererer i almindelighed til en person, en begivenhed el. en genstand, som i forvejen er omtalt el. kendt.

I trykt udgave: Bind 5 side 389 linje 7

◀ **end ikke** : endnu ikke.

I trykt udgave: Bind 5 side 389 linje 8

◀ **Uvidende om Tiden og Timen ... Brudgommen** : spiller på Jesu lignelse om de ti brudepiger, Matt 25,1-13. Ti brudepiger gik brudgommen i møde; de fem kloge medbragte både lamper og kander med olie, men de fem tåbelige tog kun lamper med og ikke olie. Da brudgommen lod vente på sig, faldt brudepigerne i søvn. Ved midnat lød råbet, at han var på vej, og brudepigerne vågnede og gjorde deres lamper i stand; men da de fem tåbelige ikke havde olie med og de fem kloge kun havde nok til eget brug, måtte de tåbelige gå hen og købe olie hos købmanden. Mens de var borte, kom brudgommen, og de fem kloge gik med ham ind i brudesalen; men da de fem tåbelige kom tilbage, var døren lukket, og de blev ikke lukket ind, da de bankede

på. – Uvidende om Tiden og Timen: nytestamentligt udtryk, jf. fx Matt 24,36; 25,13; ApG 1,7; 1 Thess 5,1.

I trykt udgave: Bind 5 side 389 linje 8

◀ **Gjenkjendelse i Speilet ... at bevirke** : spiller formentlig på Jak 1,23-24: »Den, der er ordets hører, men ikke dets gør, ligner en, som betragter sit eget ansigt i et spejl: Han betragter nok sig selv, men går bort og har straks glemt, hvordan han så ud.«

I trykt udgave: Bind 5 side 389 linje 15

◀ **Skriftemaal** : Om skriftemål bestemmer *Danmarks og Norges Kirke-Ritual* fra 1685 i kap. 4, art. 1: »De som ville bruge det hellige Nadverens Sacramente, skulle enten Dagen tilforn, eller samme Dag for [før] Prædiken, om det for vigtige Aarsager ikke kand skee Dagen tilforn, indstille sig for Præsten i Skriftestolen, bekiende deres Synder for hannem og bede om Afløsning«, jf. *Kirke-Ritualet* (389,3), s. 143. Hermed var skriftemål gjort til en uomgængelig betingelse for, at man kunne deltage i nadveren. Og skønt der var indført visse liturgiske ændringer ved kgl. forordninger og reskripter og opstået et væld af liturgiske nydannelser ved skik og brug såvel som ved selvtægt, var *Kirke-Ritualet* stadig gældende på SKs tid. Skriftemål foregik i skriftestolen, et særligt aflukket rum, placeret enten i kirken el. i sakristiet; de større kirker som Vor Frue Kirke i København, landets mønsterkirke, hvor SK altid selv gik til skrifte, havde to skriftestole med plads til 30-50 personer. I Vor Frue Kirke forløb skriftemålet således: De skriftesøgende samles i kirken, hvor handlingen indledes med en salme og en skriftebøn læst af kirkesangeren fra kordøren. Derefter bliver de af klokkeren lukket ind i skriftestolen, hvor de tager plads på bænke. Præsten sætter sig i sin stol og holder en kort skrifte tale af ca. ti minutters varighed. Efter skrifte talen går præsten rundt og tilsiger hver enkelt syndernes forladelse under håndspålæggelse, to ad gangen: »Efterdi I af Hiertet angrer og fortryder eders Synder og i en stadig Tro henflyer til GUds Barmhertighed i Christo JEsu, lover derhos ved GUds Naade at beflitte eder paa et bedre og skikkeligere Liv herefter, da paa GUds og mit Embedes Vegne, efter den Magt og Myndighed GUd selv har givet mig her oven fra til at forlade Synderne paa Jorden, tilsiger jeg eder alle eders Synders Forladelse i Navn GUd Faders, Søns og Hellig Aands, Amen!« (*Kirke-Ritualet*, s. 146f.). Når præsten har været raden rundt, slutter han med at sige: »GUd som har selv begyndt det gode hos eder, han fuldkomme det fremdeles til vor HERres JEsu Christi Dag, og opholde eder i en fast og levende Tro indtil Enden for JEsu Christi Skyld, Amen!« (*Kirke-Ritualet*, s. 147). Derefter vender de skriftede tilbage til kirkerummet, og er der flere, end skriftestolen kan rumme på én gang, kan et nyt hold komme ind. Når hele handlingen er færdig, synges en salme. Skulle de skriftede til alters ved en almindelig søndagshøjmesse, fandt skriftemålet som regel sted kl. 8:30; skulle de deltage i altergangen om fredagen, begyndte altergangsgudstjenesten kl. 9 og skriftemålet kl. 8:30. På SKs tid fandt skriftemål altid sted på altergangsdagen og ikke som tidligere dagen forinden.

I trykt udgave: Bind 5 side 391 linje 1

◀ **Vel vide vi** : Sikkert el. med sikkerhed ved vi.

I trykt udgave: Bind 5 side 391 linje 2

◀ **det at søge altid har sin Forjættelse** : hentyder til Matt 7,7-8, hvor Jesus siger: »Bed, så skal der gives jer; søg, så skal I finde; bank på, så skal der lukkes op for jer. For enhver, som beder, får; og den, som søger, finder; og den, som banker på, lukkes der op for.«

I trykt udgave: Bind 5 side 391 linje 2

◀ **alle gode Gavers Giver** : hentyder til Jak 1,17: »Alle gode og fuldkomne gaver kommer ned fra oven, fra lysenes fader, hos hvem der ikke findes forandring eller skiftende skygge.« Jf. også Matt 7,9-11, hvor Jesus siger: »Eller hvem af jer vil give sin søn en sten, når han beder om et brød, eller give ham en slange, når han beder om en fisk? Når da I, som er onde, kan give jeres børn gode gaver, hvor meget snarere vil så ikke jeres fader, som er i himlene, give gode gaver til dem, der beder ham!«

I trykt udgave: Bind 5 side 391 linje 3

◀ **gjennem Tvivl (...) gennem Fortvivlelse** : hentyder måske til Hegels kendte ordspil i indledningen til *Phänomenologie des Geistes*. Her beskriver Hegel det fænomenologiske forløb som en »Weg des Zweifels« (»tvivlens vej«), da den naturlige bevidsthed, der foretager den fænomenologiske analyse, tvivler om de forskellige begreber, som fremtræder og bliver ophævet. Da begreberne viser sig inkonsekvente og bliver ophævet, bliver det fænomenologiske forløb, set i den naturlige bevidstheds perspektiv, til en »Weg der Verzweiflung« (»fortvivlelsens vej«). Jf. *Phänomenologie des Geistes*, udg. af J. Schulze, Berlin 1832, ktl. 550, i *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke. Vollständige Ausgabe* bd. 1-18, Berlin 1832-45; bd. 2, s. 63 (ub. bd. 2, s. 71).

I trykt udgave: Bind 5 side 391 linje 11

◀ **et Forsyn** : 461,28.

I trykt udgave: Bind 5 side 391 linje 13

◀ **kaldte Din Ven** : hentyder til Jak 2,23: »'Abraham troede Gud, og det blev regnet ham til retfærdighed,' og han blev kaldt Guds ven.« Jf. også 2 Krøn 20,7 og Es 41,8.

I trykt udgave: Bind 5 side 391 linje 13

◀ **der vandrer for Dit Aasyn** : hentyder formentlig til Jakobs velsignelse af Josefs to sønner, Manasse og Efraim, 1 Mos 48,15-16: »Den Gud, for hvis ansigt / mine fædre Abraham og Isak vandrede, den Gud (...) / skal velsigne drengene.« Selve udtrykket at vandre for Guds åsyn el. ansigt forekommer mange gange i GT.

I trykt udgave: Bind 5 side 391 linje 13

◀ **elsker af sit ganske Hjerte** : hentyder til kærlighedsbudet, 5 Mos 6,5: »Du skal elske HERREN din Gud, af dit ganske Hierte, og af din ganske Siel, og af din Formue [evne, kraft]« (GT-1740). Jf. også Matt 22,37.

I trykt udgave: Bind 5 side 391 linje 15

◀ **Bønnens Strid med sin Gud** : jf. den fjerde tale, »Den rette Bedende strider i Bønnen og seirer – derved, at Gud seirer«, i *Fire opbyggelige Taler*, 1844, i *SKS* 5, 361-381.

I trykt udgave: Bind 5 side 391 linje 16

◀ **omskifter Livet** : højtideligt udtryk for at bringe til at dø; egl. omskifter det timelige liv med det evige.

I trykt udgave: Bind 5 side 391 linje 17

◀ **m. T.** : min tilhører.

I trykt udgave: Bind 5 side 391 linje 24

◀ **Beleiligheden** : lejligheden, den velegnede, passende lejlighed.

I trykt udgave: Bind 5 side 391 linje 24

◀ **endnu idag** : hentyder formentlig til Hebr 4,7: »saa bestemmer han [Gud] atter en Dag, i Dag, da han siger ved David efter saa lang en Tiid, (som forhen sagt:) i Dag, naar I høre hans Røst, forhærdet ikke Eders Hierter« (NT-1819); jf. også Hebr 3,7. Jf. endvidere Jesu ord til røveren på korset: »sandelig siger jeg dig, i Dag skal du være med mig i Paradiis«, Luk 23,43 (NT-1819). Jf. endelig H.A. Brorsons salme »Idag er Naadens Tid« (1735), især 6. strofe: »Endnu er Gunst at faae, / For knuste Hjerters Raaben, / Endnu er Gud at naae, / Endnu er Himlen aaben, / End hører Du hans Ord / Til Kjærligheds Fordrag, / Endnu er Naaden stor. / Nu hedder det: i dag.« Salmen blev optaget i Brorsons *Troens Rare Klenodie* (1739) i afsnittet »Om Omvendelsen«, jf. *Troens rare Klenodie, i nogle aandelige Sange fremstillet af Hans Adolph Brorson*, udg. af L.C. Hagen, Kbh. 1834, ktl. 199 (forkortet *Troens rare Klenodie*), s. 193f. *DDS-1988*, nr. 471.

I trykt udgave: Bind 5 side 392 linje 1

◀ **Guds Huus** : fast udtryk for kirken, jf. 1 Tim 3,15, hvor der tales om at »færdes i Guds hus – det er den levende Guds kirke«.

I trykt udgave: Bind 5 side 392 linje 1

◀ **det Omfredede** : det, der er omgivet af hegn, gærde el. fred.

I trykt udgave: Bind 5 side 392 linje 2

◀ **et Indelukke** : sigter til skriftestolen (391,1).

I trykt udgave: Bind 5 side 392 linje 2

◀ **om der end tales** : sigter til skriftefaderens/præstens skriftetale (391,1).

I trykt udgave: Bind 5 side 392 linje 3

◀ **Samfund** : samvær, samliv, fællesskab.

I trykt udgave: Bind 5 side 392 linje 6

◀ **uden det skulde være til** : bortset fra.

I trykt udgave: Bind 5 side 392 linje 18

◀ **vanskeligt for en Kameel ... gennem et Naaleøie** : hentyder til Matt 19,23-24, hvor Jesus siger til sine disciple: »Sandelig siger jeg jer: Det er vanskeligt for en rig at komme ind i Himmeriget. Ja, jeg siger jer, det er lettere for en kamel at komme igennem et nåleøje end for en rig at komme ind i Guds rige.«

I trykt udgave: Bind 5 side 392 linje 21

◀ **Den, der seer i det Forborgne ... i Løndom** : spiller på Matt 6,6, hvor Jesus siger: »Men du, naar du beder, gik ind i dit Kammer, og luk din Dør, og beed til din Fader, som er i Løndom, og din Fader som seer i Løndom, skal betale dig aabenbare« (NT-1819); jf. også Matt 6,4.18.

I trykt udgave: Bind 5 side 392 linje 28

◀ **den Talendes**: dvs. skriftefaderen/præsten (391,1).

I trykt udgave: Bind 5 side 392 linje 30

◀ **vel det langt Mindre** : sandelig endnu mindre.

I trykt udgave: Bind 5 side 393 linje 7

◀ **tage (...) hen** : bemægtige sig, få magt over, tage imod.

I trykt udgave: Bind 5 side 393 linje 11

◀ **Den faaes ikke for Intet** : spiller måske modsætningvis på Matt 10,8, hvor Jesus siger i sin udsendelsestale til disciplene: »I har fået det for intet, giv det for intet« (394,7).

I trykt udgave: Bind 5 side 393 linje 11

◀ **den kjøbes ikke for Guld** : jf. forklaringen til den anden artikel i den apostolske trosbekendelse i *Doct. Morten Luthers liden (eller mindre) Catechismus*, Kbh., stereotyp udgave u. årstal, men fra o. 1810 [ty. 1529]: »Jeg troer ogsaa, at han [Jesus Kristus] (...) er min Herre (...) som haver kjøbt og befriet mig fra Synden, fra Døden, og fra Satans Rige; ikke med Guld eller Sølv, men med sit hellige og dybebare Blod, og med sin ubillige og uskyldige Lidelse og Død.«

I trykt udgave: Bind 5 side 393 linje 12

◀ **den tages ikke med Vold** : spiller formentlig på Matt 11,12: »Men fra Johannes den Døbers Dage indtil nu trænger man med Vold ind i Himmeriges Rige, og de, som trænge ind, rive det til sig« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 393 linje 12

◀ **giver (...) hen** : giver bort.

I trykt udgave: Bind 5 side 393 linje 14

◀ **besidde Alt som Den, der Intet eier** : hentyder til 2 Kor 6,4-10, hvor Paulus anbefaler sig selv og sine medarbejdere som Guds tjenere og beskriver sig selv og dem »som bedrøvede, dog altid glade; som fattige, der dog gjøre Mange rige; som de, der have Intet, og dog besidde Alt« (NT-1819). På et løst blad blandt udkastene til *Tre Taler ved tænkte Leiligheder* noterer SK, at J.P. Mynster gjorde ordene »vi eie Intet men besidde Alt« til tema for sin prædiken over epistelteksten, 2 Kor 6,1-10, på 1. søndag i fasten i Slotskirken 9. feb. 1845, og tilføjer, at Mynster ikke gjorde »den Bevægelse, som især som en Indledning kunde være bleven brugbar: der var maaskee Den som besad Alt og som dog eiede Intet« (*Pap.* VI B 157), jf. tekstredagørelsen, s. 393. Jf. også *Efterladte Prædikener af J.P. Mynster*, udg af C.L.N. Mynster, Kbh. 1875, nr. 7, »'Vi have Intet, og besidde dog Alt'. Paa 1ste Søndag i Fasten. (Slotskirken 1845)«, s. 61-70.

I trykt udgave: Bind 5 side 393 linje 16

◀ **beflittende** : bestræbende.

I trykt udgave: Bind 5 side 393 linje 24

◀ **den er ikke til Døden denne Sygdom** : hentyder til Jesu reaktion, da han fik besked om, at Lazarus er syg: »Den sygdom er ikke til døden, men tjener til Guds herlighed, for at Guds søn skal herliggøres ved den«, Joh 11,4.

I trykt udgave: Bind 5 side 393 linje 27

◀ **et Bedested** : dels et sted, hvor man holder hvil under rejse, dels et sted, hvor man holder bøn, det vil her sige skriftestolen (391,1).

I trykt udgave: Bind 5 side 393 linje 30

◀ **Enhvers Mund tilstoppet ... Enhver skyldig** : hentyder til Rom 3,19, hvor Paulus skriver: »Men vi vide, at hvadsomhelst Loven siger, siger den til dem, som ere under Loven; saa at hver Mund skal tilstoppes, og al Verden være skyldig for Gud« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 393 linje 33

◀ **kan ikke svare Een til Tusinde** : dvs. kan ikke besvare én ud af tusind anklager; hentyder til Job 9,2-3, hvor Job siger: »hvorledes skulde et Menneske være retfærdig for Gud? Og han haver Lyst til at trætte med ham, saa kan han ikke svare ham eet af tusinde« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 5 side 393 linje 34

◀ **og** ikke: heller.

I trykt udgave: Bind 5 side 394 linje 3

◀ **sinker Dig ei heller paa Veien ... endnu er paa Veien** : hentyder til et af Jesu udsagn i bjergprædikenen: »Når du (...) bringer din gave til alteret og dér kommer i tanker om, at din broder har noget mod dig, så lad din gave blive ved alteret og gå først hen og forlig dig med din broder; så kan du komme og bringe din gave. Skynd dig at blive enig med din modpart, mens du er på vej sammen med ham, så din modpart ikke overgiver dig til dommeren og dommeren igen til fangevogteren, og du kastes i fængsel«, Matt 5,23-25.

I trykt udgave: Bind 5 side 394 linje 4

◀ **sælger Tilgivelsen for Intet** : spiller formentlig på Matt 10,8, hvor Jesus siger i sin udsendelsestale til disciplene: »I har fået det for intet, giv det for intet.«

I trykt udgave: Bind 5 side 394 linje 7

◀ **himmelsk Glæde over Din Seier** : spiller måske på Luk 15,7, hvor Jesus siger, at der bliver »større glæde i himlen over én synder, der omvender sig, end over nioghalvfems retfærdige, som ikke har brug for omvendelse«.

I trykt udgave: Bind 5 side 394 linje 11

◀ **gjorde Du vel** Uret: gjorde du sandelig.

I trykt udgave: Bind 5 side 394 linje 13

◀ **Underfundighedens**: nedsættende om det på en hemmelig, ufin, svigefuld måde at unddrage sig love el. forpligtelser.

I trykt udgave: Bind 5 side 394 linje 16

◀ **Omskiftelse** : brat, gennemgribende forandring i livsforhold.

I trykt udgave: Bind 5 side 394 linje 20

◀ **midlertidig** : i mellemtiden.

I trykt udgave: Bind 5 side 394 linje 22

◀ **En Hedning ... thi jeg vilde have tilgivet ham** : sigter til Cæsars replik, da han fik at vide, at hans fjende Cato den Yngre havde begået selvmord i Utica i Nordafrika, kort før Cæsar skulle til at angribe byen: »O Cato, jeg under dig ikke den død; for du undte mig ikke [den triumf] at skænke dig livet.« Jf. Plutarks biografier *Cæsar* 54 og *Cato minor* 72, i *Plutarchi vitae parallelæ*, udg. af G.H. Schaefer, bd. 1-9, stereotyp udgave, Leipzig 1829, ktl. 1181-1189; bd. 7, s. 64 og s. 213. Holberg gengiver replikken således: »Cato har misundet mig den Ære, at frelse hans Liv, hvorudover jeg misunder ham hans Død«, i heltehistorien »Cajus Julius Cæsar«, *Holbergs Helte-Historier* bd. 2, i *Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter*, udg. af K.L. Rahbek, bd. 1-21, Kbh. 1804-14; bd. 10, 1807, s. 383. Med sit selvmord vandt Cato sig ære; eftertiden kaldte ham Cato Uticensis, 'helten fra Utica'. – tyktes: forekom.

I trykt udgave: Bind 5 side 394 linje 36

◀ **viste det høieste Mod ved at aflive sig selv** : sigter formentlig til stoikerne, jf. 7. bog, kap. 1, afsnit 130, i *Diogen Laërtes filosofiske Historie, eller: navnkundige Filosofers Levnet, Meninger og sindrige Udsagn, i ti Bøger*, overs. af B. Riisbrigh, udg. af B. Thorlacius, bd. 1-2, Kbh. 1812, ktl. 1110-1111 (forkortet *Diogen Laërtes filosofiske Historie*); bd. 1, s. 332: »De sige og, at den Viise kan efter Fornuften drage sig selv ud af Livet, baade for Fædrenelandets og Venners Skyld, saa og, om han udstaaer alt for stor Smerte, Lemlæstelser eller ulægelige Sygdomme.« Jf. også W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 1-11, Leipzig 1798-1819, ktl. 815-826; bd. 4, 1803, s. 145-146 og s. 115 fodnoten. Der er her tale om den ældre stoicisme (300-150 f.Kr.), en gr. filosofisk skole, grundlagt i Athen af Zenon fra Kition på Cypern.

I trykt udgave: Bind 5 side 395 linje 2

◀ **en Anden har sagt ... Overmagt over mig** : kilden ikke identificeret. – billig: rimelig.

I trykt udgave: Bind 5 side 395 linje 4

◀ **fandt det ene Fornødne** : spiller på beretningen om Jesu besøg hos søstrene Martha og Maria, hvor Jesus siger til den travle Martha: »Martha, Martha! Du gør dig bekymringer og er urolig for mange ting. Men ét er fornødent. Maria har valgt den gode del, og den skal ikke tages fra hende«, Luk 10,41-42.

I trykt udgave: Bind 5 side 395 linje 27

◀ **blev til Priis** : blev prisgivet, faldt som offer for.

I trykt udgave: Bind 5 side 395 linje 28

◀ **ikkun** : kun.

I trykt udgave: Bind 5 side 395 linje 33

◀ **Tækkelighed** : yndest.

I trykt udgave: Bind 5 side 395 linje 36

◀ **Retfærdighedens Borgerkrone** : En borgerkrone el. borgerkrans, dvs. en krans flettet af egeløv, blev givet som tegn på udmærkelse til fortjenstfulde borgere; her som tegn på enestående retfærdighed.

I trykt udgave: Bind 5 side 396 linje 3

◀ **uden Myndighed** : 389,3.

I trykt udgave: Bind 5 side 396 linje 16

◀ **see Gud uden Reenhed** : hentyder til en af saligprisningerne: »Salige er de rene af hjertet, for de skal se Gud«, Matt 5,8.

I trykt udgave: Bind 5 side 396 linje 32

◀ **tage Kjende paa** : lægge nøje mærke til, iagttage.

I trykt udgave: Bind 5 side 396 linje 33

◀ **Betragtning**: overvejelse, tanke(række), anskuelse, fordybelse i religiøse forestillinger, opbyggelige tanker.

I trykt udgave: Bind 5 side 397 linje 2

◀ **hiint helligede Sted** : dvs. kirken, der som indviet er hellig (424,5).

I trykt udgave: Bind 5 side 397 linje 12

◀ **Digter ... den bedste Tilbedelse** : jf. Lessings lystspil *Minna von Barnhelm, oder das Soldatenglück* 2. akt, 7. scene, hvor Minna siger: »Ein einziger dankbarer Gedanke gen Himmel ist das vollkommenste Gebet!« (»En eneste taknemlig tanke mod himlen er den mest fuldkomne bøn!«), *Gotthold Ephraim Lessing's sämtliche Schriften* bd. 1-32, Berlin 1825-28, ktl. 1747-1762; bd. 20, 1827, s. 241. I en optegnelse fra dec. 1844 i journalen JJ skriver SK: »Hvis jeg ikke husker feil er det i Minna v. Barnhelm, at Lessing lader een af Personerne sige, at et Suk uden Ord er den bedste Maade at tilbede Gud paa. Det lyder ret godt, men betyder dog egl., at man ikke ret tør ell. vil indlade sig med det Religieuse, men kun engang imellem stirre derefter som efter Tilværelsens Grændse: de blaae Bjerge. Skal man iføre sig det Religieuse til daglig Brug,

saa kommer der Anfægtelser« (Pap. VI A 2).

I trykt udgave: Bind 5 side 397 linje 21

◀ **sparsomme** : sjeldne.

I trykt udgave: Bind 5 side 397 linje 22

◀ **de blaae Bjerge fjernt i Synskredsen** : Ordet 'blå' angiver, at der er tale om fjerne, eventyrlige bjerge. I den ty. romantik var 'de blå bjerge' et ofte anvendt udtryk, næsten en kliché, som regel til betegnelse af Italien, der var det hyppigste mål for romantikernes længsel. Jf. i øvrigt kritikken af de æstetiske og spekulative opfattelser af evigheden i kap. 4, II, i *Begrebet Angest* (1844) i SKS 4, 452: »Man opfatter det Evige aldeles abstrakt. Det Evige er ligesom de blaae Bjerge Grændsen for Timeligheden, men den, der lever kraftigen i Timeligheden, kommer ikke til Grændsen. Den Enkelte, der spejder derefter, er en Grændsesoldat, der staaer udenfor Tiden.«

I trykt udgave: Bind 5 side 397 linje 26

◀ **Indtil Taabelighed fortællers ... det Høieste er ikke at leve i Stilhed** : hentyder formentlig til H.L. Martensens kritik af mystikken, som han fremsatte i *Mester Eckart. Et Bidrag til at oplyse Middelalderens Mystik*, Kbh. 1840, ktl. 649. Her kritiserer han mystikken for at opfatte det højeste gode som den tavse og ubegribelige enhed med Gud: »dette *umiddelbare* Mysterium, der endnu ikke har udfoldet sig til sin Aabenbaring, sættes som det *sande* Mysterium, og Identiteten med denne deus implicitus [implicitte Gud] som det høieste Gode. I denne esoteriske Stilhed sammensmelter den mystiske Bevidsthed i hellig Taushed med det Usigelige og Unævnelige, der overgaaer al Sands og Forstand«, s. 50. Det er Martensens hegelske påstand, at denne opfattelse er ensidig, fordi den kun indeholder mysterium, men at denne negative opfattelse implicit sætter sin modsætning åbenbaring: »Begreberne om Mysterium og Aabenbaring ere ikke sande udenfor hinanden, men kun i hinanden«, s. 52. Martensen fortsatte sin kritik af mystikken i § 49-50 i *Grundrids til Moralphilosophiens System*, Kbh. 1841, ktl. 650, s. 51-55.

I trykt udgave: Bind 5 side 397 linje 30

◀ **unyttig Møie** : spiller på Præd 1,13: »Og jeg gav mit Hierte til at randsage, og at opsøge den Viisdom om alt det, som skeer under Himmelen; saadan ond Møie haver Gud givet Menneskens Børn at plage sig derudi« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 5 side 397 linje 36

◀ **Mark og Skilling** : Udtrykket svarer til: kroner og ører. Der gik 6 mark på en rigsdaler og 16 skilling på en mark. Rigsdaleren var dansk mønt fra 1713-1875, da den blev afløst af kronen (1 daler = 2 kroner); indtil statsbankerotten i 1813 hed rigsdaleren kurantdaler, derefter blev den omdøbt til rigsbankdaler. Omkring 1840 regnede man 400 rigsdaler for nok til at forsørge en almindelig familie; et par sko fx kostede 3 rigsdaler. *Tre Taler ved tænkte Leiligheder* kostede 4 rigsdaler.

I trykt udgave: Bind 5 side 398 linje 15

◀ **god at lokke** : let af lokke.

I trykt udgave: Bind 5 side 398 linje 34

◀ **lil** : hast, hastværk, iver.

I trykt udgave: Bind 5 side 399 linje 2

◀ **give Lige for Lige** : talemåde om at give det samme igen, som man har fået; jf. den gyldne regel i Matt 7,12: »Alt, hvad I vil, at mennesker skal gøre mod jer, det skal I også gøre mod dem.«

I trykt udgave: Bind 5 side 399 linje 2

◀ **det Ubekjendte ... Gud** : I *Philosophiske Smuler* (1844) tales der også om »det Ubekjendte«, men dér som det, »mod hvilket Forstanden i sin paradoxe Lidenskab støder an, og som endog forstyrrer Mennesket hans Selvkundskab«, og dér kaldes »det Ubekjendte« for »Guden«, SKS 4, 244f.

I trykt udgave: Bind 5 side 399 linje 12

◀ **Forundringen er Umiddelbarhedens Sands for Gud** : I en optegnelse fra foråret 1844 i journalen JJ skriver SK: »Det naturlige Udgangspunkt for Guds frygt er Forundring. Saa længe imidlertid Forundringen er uden al Reflexion, saa er den ogsaa priisgiven og kan falde paa det Allerlatterligste. Dersom ikke Christendommen betragtede Hedenskabets som Synd; dersom ikke det Guddommelige var En saa helligt, saa

man ikke kunde lade sig friste til at ville gjøre dets latterlige Misbrug og Vildfarelse til Gjenstand for comisk Behandling, saa var det vel længst skeet. Dog, at det ikke er skeet, viser maaskee tillige, hvor dumme Religionsspotterne i Almindelighed ere, at de end ikke have Aand nok til at fatte Opgaverne. Naar den hedenske Tydsker gik i de uhyre Skove, naar Solens Straaler faldt skuffende over en Træstamme, saa den lignede et uhyre Menneske, eller naar Maanens blege Lysning ligesom beaandede en saadan Skikkelse, – da troede han det var Guden. Her var Fordele nok for en æsthetisk Opfattelse af det Comiske i den romantiske Omgivelse, – og nu det Comiske: at dette er Guden. Gik et saadant Menneske lidt længere ind i Skoven, og saae et endnu større Træ, der paa en lignende Maade forundrede ham, – saa var det Guden [399,32]. / Saasnart Reflexionen træder til, bliver Forundringen luttret; men nu kommer Forstandens uhyre Vildfarelse, der er ligesaa dum som Overtroen, at Reflexionen skulde tage Forundringen bort. Nei! den tager Alt det bort, som kun var Menneskets egen Opfindelse, hvilket Overtroen endnu ikke vidste af, – men saa staaer man netop ved den rette Afgjørelse, der, hvor den absolute Forundring svarer til det i Sandhed Guddommelige, som Forstanden ikke har hittet paa. Her begynder først Troen« (Pap. V A 25).

I trykt udgave: Bind 5 side 399 linje 14

◀ **al dybere Forstaelses Begynden** : I en optegnelse fra jan.-feb. 1841 skriver SK: »Det er et positivt Udgangspunkt for Philosophien, naar Aristoteles mener, at Philosophien begynder med Forundring, ikke som i vor Tid med Tvivl« (Pap. III A 107). I en note til denne optegnelse citerer SK fra Aristoteles' *Metafysik* 1. bog, kap. 2 (982b 12f.): »δια γαρ το θαυμαζειν οι ανθρωποι και νυν και το πρωτον ηρξαντο φιλοσοφειν« (»netop fordi de undrer sig, er menneskene både nu og fra først af begyndt at filosofere«), og fra Platons dialog *Theaitetos* 155d: »μαλα γαρ φιλοσοφον τουτο το παθος, το θαυμαζειν. ου γαρ αλλη αρχη φιλοσοφιας η αυτη« (»For det at undre sig er noget i høj Grad ejendommeligt for en filosofisk natur; ja, det er i Virkeligheden selve Begyndelsen til Filosofi« (Platons Skrifter, udg. af Carsten Høeg og Hans Ræder, bd. 1-10, Kbh. 1992 [1932-41]; bd. 6, s. 111)). SK anfører som sin kilde K. Fr. Hermann *Geschichte und System der Platonischen Philosophie* bd. 1, Heidelberg 1839, ktl. 576, s. 275, note 5, hvor de to citater er anført. Jf. også *Philosophiske Smuler* i *SKS* 4, 280, og *Begrebet Angest* i *SKS* 4, 446 noten.

I trykt udgave: Bind 5 side 399 linje 15

◀ **Forundringens Udtryk er Tilbedelse** : 399,32.

I trykt udgave: Bind 5 side 399 linje 19

◀ **fornuftige Gudsdyrkelse** : hentyder til Rom 12,1, hvor Paulus skriver til romerne: »Desaarsag formaner jeg Eder, Brødre, ved Guds Barmhertighed, at I fremstille Eders Legemer som et levende, helligt, Gud velbehageligt Offer, hvilket er Eders fornuftige Gudsdyrkelse« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 399 linje 22

◀ **Salighed i Frygt og Bæven** : hentyder til Fil 2,12-13, hvor Paulus skriver til filipperne: »Derfor, mine Elskelige, ligesom I altid have været lydige, saaledes, ikke alene som ved min Nærværelse, men nu meget mere i min Fraværelse, arbejder paa Eders egen Saliggjørelse med Frygt og Bæven; thi Gud er den, som virker i Eder baade at ville og at udrette, efter sit Velbehag« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 399 linje 22

◀ **den Mægtigste er i dybeste Afmagt** : spiller måske på 1 Kor 1,20, hvor Paulus skriver: »Hvor er de vise henne, hvor er de skriftkloge, hvor er denne verdens kloge hoveder? Har Gud ikke gjort verdens visdom til dårskab?«

I trykt udgave: Bind 5 side 399 linje 26

◀ **den Frommeste sukker fra dybeste Nød** : jf. fx Sl 130,1-2: »Fra det dybe råber jeg til dig Herre. / Herre, hør mit råb, / lad dine ører lytte / til min tryglen!« og Luthers gendigtning i salmen »Af dybsens nød« (1524), jf. nr. 316 i P. Hjort *Gamle og Nye Psalmer, udvalgte og lempede efter Tidens Tarv, til Brug i Skolen, Hjemmet eller Kirken*, 3. forøgede opl., Kbh. 1843 [1838] (jf. ktl. 202, 2. opl. fra 1840), s. 245f.: »Af Dybsens Nød, o Gud, til dig, / Mit bange Raab sig vender; / Bøj naadig Øret ned til mig, / Hør Bønnen, jeg opsender.« *DDS-1988*, nr. 437.

I trykt udgave: Bind 5 side 399 linje 27

◀ **Naar Skoven skuler i Aftenstunden ... da standser han og tilbeder** : 399,14. Der hentydes formentlig til J.W. v. Goethe *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit* (1811-33), 6. bog, i *Goethe's Werke. Vollständige Ausgabe letzter Hand* bd. 1-55, Stuttgart og Tübingen 1828-33, ktl. 1641-1668; bd. 25, 1829, s. 13-15: »Ich zog daher meinen Freund in die Wälder (...). In der größten Tiefe des Waldes hatte ich mir einen ernsten Platz ausgesucht, wo die ältesten Eichen und Buchen einen herrlich großen, beschatteten Raum bildeten. Etwas abhängig war der Boden und machte das Verdienst der alten Stämme nur desto

bemerkbarer. Rings an diesen freien Kreis schlossen sich die dichtesten Gebüsche, aus denen bemooste Felsen mächtig og værdig hervorblickten og enem vasserreichen Bach enen raschen Fall verschafften. / Kaum hatte ich meinen Freund, der sich lieber in freier Landschaft am Strom unter Menschen befand, hieher genöthiget, als er mich scherzend versicherte, ich erweise mich wie ein wahrer Deutscher. Umständlich erzählte er mir aus dem Tacitus, wie sich unsere Urväter an den Gefühlen begnügt, welche uns die Natur in solchen Einsamkeiten mit ungekünstelter Bauart so herrlich vorbereitet. Er hatte mir nicht lange davon erzählt, als ich ausrief: O! warum liegt dieser köstliche Platz nicht in tiefer Wildniß, warum dürfen wir nicht einen Zaun umher führen, ihn und uns zu heiligen og von der Welt abzusondern! Gewiß es ist keine schönere Gottesverehrung als die, zu der man kein Bild bedarf, die bloß aus dem Wechselgespräch mit der Natur in unserem Busen entspringt! – Was ich damals fühlte, ist mir noch gegenwärtig; was ich sagte, wüßte ich nicht wieder zu finden. So viel ist aber gewiß, daß die unbestimmten sich weit ausdehnenden Gefühle der Jugend og ungebildeter Völker allein zum Erhabenen geeignet sind, das, wenn es durch äußere Dinge in uns erregt werden soll, formlos, oder zu unfaßlichen Formen gebildet, uns mit einer Größe umgeben muß, der wir nicht gewachsen sind. / Eine solche Stimmung der Seele empfinden mehr oder weniger alle Menschen, so wie sie dieses edle Bedürfnis auf mancherlei Weise zu befriedigen suchen. Aber wie das Erhabene von Dämmerung og Nacht, wo sich die Gestalten vereinigen, gar leicht erzeugt wird, so wird es dagegen vom Tage verscheucht, der alles sondert og trennt, og so muß es auch durch jede wachsende Bildung vernichtet werden, wenn es nicht glücklich genug ist, sich zu dem Schönen zu flüchten og sich innig mit ihm zu vereinigen, og wodurch denn beide gleich unsterblich og unverwüßlich sind« (Thyra Hammers da. oversættelse: »Jeg fik derfor min ven med mig ud i skovene (...). Jeg havde udvalgt mig en højtidsfuld plet langt inde i skoven, hvor ældgamle ege og bøge dannede en ramme om en herlig, skyggefuld plads. Noget skrånende var jordbunden der; men des mere kom de gamle stammer til deres ret. Rundt om den åbne plads voksede der den tætteste underskov, hvor mosklædte klipper hist og her mægtige og alvorsfulde ragede op og forvandlede en vandrig bæk til et skummende vandfald. / Så snart jeg havde fået trukket min ven, der holdt mere af at færdes mellem mennesker, hvor der var fri horisont langs floden, hen til denne skovensomhed, udbrød han smilende, at jeg heri viste mig som en ægte tysker. Han fortalte mig fra Tacitus udførligt om, hvorledes vore forfædre havde følt sig lykkelige ved sådanne stemninger, som naturen i den dybe ensomhed ved sine ædle, ukunstlede linier så skønt vækker i os. Han havde ikke talt længe, før jeg udbrød: 'Åh, hvorfor ligger denne vidunderlige plet ikke langt inde i det dybeste vildnis? Hvorfor kan vi ikke indhegne den og hellige den og os selv ved at afsondre os fra verden? Der er i sandhed ingen skønnere gudsyndelse end den, som, uden at ty til noget ydre billede, umiddelbart fylder vort bryst, når den store natur taler til vor egen!' – De følelser, der dengang besjælede mig, er mig endnu nærværende; men de ord, hvori de gav sig udtryk, er svundet fra mit minde. Så meget er i al fald vist, at ungdommens og naturfolkernes vage, ubestemte, higende stemninger er den eneste jordbund, hvoraf følelsen for det ophøjede kan vokse frem. Skal denne vækkes i os ved håndgribelige ting, må det ophøjede, formløst eller i ufattelige former, vise sig for os som noget overvældende stort, der lader os føle vor egen afmagt. / En sådan stemning i sjælen kender alle mennesker mere eller mindre, ligesom de på forskellig vis søger at få denne ædle længsel tilfredsstillet. Men mens det ophøjede lettest kommer os nær i dæmringen og nattens timer, hvor alle former svømmer over i hinanden, flygter det for dagslyset, der sonderer og adskiller alt; af samme grund må det svinde bort der, hvor civilisationen skrider frem, dersom det da ikke er så heldigt at kunne flygte til det skønne og indgå en inderlig forening med dette, hvorved begge bliver lige udødelige og uforgængelige«).

I trykt udgave: Bind 5 side 399 linje 32

◀ **Indbildningskraften** : fantasien, kraften el. evnen til at forestille sig noget, som ikke er nærværende el. foreliggende, evnen til at skabe sig billeder af det fraværende.

I trykt udgave: Bind 5 side 400 linje 13

◀ **Hedenskabets Indhold ... i enhver Slægts Gjentagelse** : jf. kap. 1, § 1-3, i *Begrebet Angest* (1844) i SKS 4, 396-412.

I trykt udgave: Bind 5 side 400 linje 14

◀ **Digtingens Uskyldighed** : jf. kap. 1, § 3, i *Begrebet Angest* (1844) i SKS 4, 342.

I trykt udgave: Bind 5 side 400 linje 16

◀ **gjennemgaae sin Forsøgelse** : stå sin prøve.

I trykt udgave: Bind 5 side 400 linje 20

◀ **at blive ved Jorden** : hentyder til talemåden 'Det er bedst at blive ved jorden', jf. nr. 1383 i N.F.S. Grundtvig *Danske Ordsprog og Mundheld*, Kbh. 1845, ktl. 1549, s. 52.

I trykt udgave: Bind 5 side 400 linje 30

◀ **det Fiirføddedes ludende Gang** : hentyder formentlig til det antikke synspunkt, som findes bl.a. hos Xenofon og Cicero, at dyrene er bøjet nedad mod jorden, for at de kan tage føde til sig, mens mennesket som det eneste levende væsen går oprejst, for at det kan vende blikket mod himlen, som er dets oprindelige hjemsted. Jf. *Fire opbyggelige Taler*, 1844, i SKS 5, 344,17.

I trykt udgave: Bind 5 side 400 linje 32

◀ **Løb paa det Uvisse** : spiller på 1 Kor 9,26, hvor Paulus skriver om sig selv: »Derfor løber jeg, ikke som paa det Uvisse; jeg fejter, som den, der ikke slaar i Veiret« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 400 linje 35

◀ **stemme (...) ned** : egl. lave en udhuling med et stemmejern; slå af på.

I trykt udgave: Bind 5 side 401 linje 2

◀ **møder Forundringen** : kommer forundringen (en) i møde, indfinder forundringen sig.

I trykt udgave: Bind 5 side 401 linje 11

◀ **skuffende** : bedragende, illusoriske.

I trykt udgave: Bind 5 side 401 linje 14

◀ **et uhyre Væsen ... er og er ikke ... Skjebnen** : jf. kap. 3, § 2, »Angest dialektisk bestemt i Retning af Skjebne«, i *Begrebet Angest* (1844) i SKS 4, 399-405.

I trykt udgave: Bind 5 side 401 linje 14

◀ **han blev en Evighed gammel** : hentyder formentlig til Abraham, jf. *Frygt og Bæven* (1843) i SKS 4, 118f.

I trykt udgave: Bind 5 side 401 linje 23

◀ **Der var engang ... træt af Skjebnen ... det Udvortes** : jf. kap. 3, § 2, »Angest dialektisk bestemt i Retning af Skjebne«, i *Begrebet Angest* (1844) i SKS 4, 399f.

I trykt udgave: Bind 5 side 401 linje 31

◀ **vil tykkes sig viis** : vil for sig selv synes vis.

I trykt udgave: Bind 5 side 401 linje 35

◀ **et betroet Gods** : hentyder formentlig til Jesu lignelse om de betroede talenter, Matt 25,14-30. En mand, der skal rejse udenlands, tilkalder sine tjenere for at betro dem sit gods, mens han er borte; én giver han fem talenter, en anden to og en tredje én. Så rejser han. De to første tjenere handler med de betroede talenter og tjener på dem, den ene fem og den anden to; den tredje graver den ene talent, han har fået, ned i jorden. Da manden kommer hjem, gør han regnskab med sine tjenere. De to første roses for, hvad de har gjort, og manden siger til hver af dem: »vel, du gode og troe Tiener! du haver været tro over det Lidet, jeg vil sætte dig over Meget; gik ind til din Herres Glæde«, v. 21.23 (NT-1819). Men den tredje kalder manden en dårlig og doven tjener og bebrejder ham, at han ikke har betroet hans penge til vekselrerne, så han nu kunne få dem tilbage med renter. Og manden siger, at den uduelige tjener skal fratages den ene talent, som skal gives til ham, der nu har ti, og at han skal kastes ud i mørket, hvor der skal være gråd og tænderskæren.

I trykt udgave: Bind 5 side 402 linje 14

◀ **tog (...) hen** : bemægtigede sig, fik magt over; tog imod.

I trykt udgave: Bind 5 side 402 linje 15

◀ **fortvivlede over sig selv** : jf. »Ligevægten mellem det Æsthetiske og Ethiske i Personlighedens Udarbejdelse« i anden del af *Enten – Eller* i SKS 3, 200ff.

I trykt udgave: Bind 5 side 402 linje 24

◀ **allestedsnærværende** : jf. *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion, indrettet til Brug i de danske Skoler* (af N.E. Balle og C.B. Bastholm, oftest omtalt som *Balles Lærebog*), Kbh. 1791, kap. 1, »Om Gud og hans Egenskaber«, afsnit 3, § 6: »Gud er *allestedsnærværende*, og virker med sin Kraft i alle Ting allevegne. Han er ingensteds borte fra sine Skabninger.« SK havde en udgave af *Balles Lærebog* fra 1824, ktl. 183.

I trykt udgave: Bind 5 side 404 linje 1

◀ **ikke kunde røre Dig uden at være i ham** : spiller formentlig på udtrykket »i ham [Gud] leve og røres og ere vi«, ApG 17,28 (NT-1819), fra Paulus' tale på Areopagos.

I trykt udgave: Bind 5 side 404 linje 6

◀ at Du **jo** var: ikke.

I trykt udgave: Bind 5 side 404 linje 8

◀ **ikke flygte ... ikke skjule Dig ... uden at han var der** : hentyder til Sl 139,7-10: »Hvor skulle jeg søge hen fra din ånd? / Hvor skulle jeg flygte hen fra dit ansigt? / Stiger jeg op til himlen, er du dér, / lægger jeg mig i dødsriget, er du dér. / Låner jeg morgenrødens vinger / og slår mig ned, hvor havet ender, / så leder din hånd mig også dér, / din højre hånd holder mig fast.«

I trykt udgave: Bind 5 side 404 linje 8

◀ **Alvor** : jf. definitionen af alvor i kap. 4, II, i *Begrebet Angest* (1844) i SKS 4, 447ff.

I trykt udgave: Bind 5 side 404 linje 13

◀ **den mørkeste Afkrog ... ikke lukke Gud ude** : hentyder formentlig til Sl 139,11-12: »Siger jeg: 'Mørket skal dække mig, / lyset blive nat omkring mig', / så er mørket ikke mørke for dig, / natten er lys som dagen, / mørket er som lyset.«

I trykt udgave: Bind 5 side 404 linje 17

◀ **man ... beviser, han er til ... et Beviis fornødent** : jf. kap. 3 i *Philosophiske Smuler* (1844) i SKS 4, 245-249.

I trykt udgave: Bind 5 side 404 linje 29

◀ **den Allestedsnærværende** : 404,1.

I trykt udgave: Bind 5 side 405 linje 3

◀ **det ene Menneske ikke lære det andet** : jf. kap. 1, B, b, »Læreren«, i *Philosophiske Smuler* (1844) i SKS 4, 222ff.

I trykt udgave: Bind 5 side 405 linje 11

◀ **en Engels Veltalenhed** : hentyder formentlig til 1 Kor 13,1, hvor Paulus skriver: »Om jeg så taler med menneskers og engles tunger, men ikke har kærlighed, er jeg et rungende malm og en klingende bjælde.«

I trykt udgave: Bind 5 side 405 linje 15

◀ **gjorde de Vise i Ægypten ... som Moses** : hentyder til 2 Mos 7,10-12, der indgår i afsnittet om Faraos forhærdelse, da Moses og hans bror Aron på Guds befaling søger at få Farao til at lade israelitterne forlade Ægypten: »Så gik Moses og Aron til Farao og gjorde, sådan som Herren havde befalet; Aron kastede sin stav foran Farao og hans hoffolk, og den blev til en slange. Men Farao tilkaldte vismændene og troldmændene, og Ægyptens mirakelmagere gjorde det samme med deres hemmelige kunster; de kastede hver sin stav, og stavene blev til slanger. Men Arons stav slugte deres stave.«

I trykt udgave: Bind 5 side 405 linje 26

◀ **der er Intet at forundre sig over** : hentyder formentlig til Horats *Breve* 1. bog, brev 6, 1: »Nil admirari«, jf. *Q. Horatii Flacci opera*, stereotyp udg., Leipzig 1828, ktl. 1248, s. 232. I *Q. Horatius Flaccus' samtlige Værker*, udg. og overs. af J. Baden, bd. 1-2, Kbh. 1792-93; bd. 2, s. 298, gengives udtrykket og sammenhængen således: »Intet at beundre, Numicius, er næsten det første og eneste, som kan tilveiebringe og vedligeholde Lyksalighed.« I en note forklarer Baden udtrykket »Intet at beundre« således: »intet at ansee som Stort, intet værd at attraae, eller at frygte for«, s. 304.

I trykt udgave: Bind 5 side 405 linje 32

◀ **hiin første Forundring** : 399,14 og 399,15.

I trykt udgave: Bind 5 side 405 linje 36

◀ **Høvidsmand** : officer, leder af en hærafdeling.

I trykt udgave: Bind 5 side 406 linje 5

◀ **Aandens Sygdom** : jf. kap. 3, § 3, i *Begrebet Angest* i SKS 4, 411f.

I trykt udgave: Bind 5 side 406 linje 15

◀ **trodser paa** : overmodigt, stolt stoler på, pukker på.

I trykt udgave: Bind 5 side 406 linje 20

◀ **vildt snylter hen i Sideskud** : vokser frem som vildskud og derfor tærer på moderplantens kraft uden at være til nogen nytte.

I trykt udgave: Bind 5 side 406 linje 21

◀ **gaaer langt tilbage i det Fjerne med Tabet** : hentyder til syndefaldet, jf. 1 Mos 3 og kap. 1, § 1, i *Begrebet Angest* (1844) i SKS 4, 332ff.

I trykt udgave: Bind 5 side 406 linje 34

◀ **kalde vi Synden** : jf. kap. 1, B, b, »Læreren«, i *Philosophiske Smuler* i SKS 4, 224: »Læreren er da Guden selv, der virkende som Anledning foranlediger, at den Lærende mindes om, at han er Usandheden, og er det ved egen Skyld. Men denne Tilstand, at være Usandheden og være det ved egen Skyld, hvad kunne vi kalde den? lader os kalde den *Synd*.«

I trykt udgave: Bind 5 side 406 linje 36

◀ **Frygt og Bæven** : 399,22.

I trykt udgave: Bind 5 side 407 linje 3

◀ **ingen Myndighed** : 389,3.

I trykt udgave: Bind 5 side 407 linje 6

◀ **den Hellige, som veed Alt** : jf. *Balles Lærebog* (404,1) kap. 1, »Om Gud og hans Egenskaber«, afsnit 3, § 4: »Gud er *alvidende*, og kiender paa eengang, hvadsomhelst der er skeet, eller nu skeer, eller skal skee i al Eftertiden. Vore hemmeligste Tanker ere ikke skiulte for ham.«

I trykt udgave: Bind 5 side 407 linje 14

◀ **en Taler ... pegede paa Dig ... Du, Du er en Synder** : hentyder formentlig til de pietistiske 'gudelige' vækkelsers forkyndelsesform, der ofte var meget voldsom og undertiden direkte rettet til en enkelt tilstedeværende person.

I trykt udgave: Bind 5 side 407 linje 16

◀ **Fjellebod** : el. fjællebod, dvs. bod lavet af fjæle (brædder), især til forevisning af gøgl på markedspladser.

I trykt udgave: Bind 5 side 407 linje 22

◀ **ikke skal bygge paa Sand** : spiller på Jesu lignelse om huset på klippen og huset på sand. Om det sidste hedder det: »Men enhver, som hører disse ord og ikke handler efter dem, skal ligne en tåbe, der har bygget sit hus på sand. Og skybruddet kom, og floderne steg, og stormene suste og slog imod det hus. Og det faldt, og dets fald var stort«, Matt 7,26-27.

I trykt udgave: Bind 5 side 407 linje 26

◀ **see Gud uden Reenhed** : 396,32.

I trykt udgave: Bind 5 side 407 linje 33

◀ **tage Kjende paa** : lægge nøje mærke til, iagttage.

I trykt udgave: Bind 5 side 407 linje 34

◀ **vinkende** : tillukkende, fristende.

I trykt udgave: Bind 5 side 407 linje 35

◀ **Den, som føler sig stærkere ... Stærkere ... et Vaaben ihænde** : spiller på Luk 11,21-22: »Når en stærk mand fuldt bevæbnet vogter sin gård, kan hans ejendele være i fred. Men kommer der en, der er stærkere, og overvinder ham, tager han straks alle de våben, som den anden havde sat sin lid til, og fordeler byttet.«

I trykt udgave: Bind 5 side 408 linje 4

◀ **daarlig** : som en dåre, tåbelig.

I trykt udgave: Bind 5 side 408 linje 8

◀ **Begyndelsen ... skeer ... ikke ved Tvivl** : Der sigtes formentlig først og fremmest til H.L. Martensen og J.L. Heiberg. I sin anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag til det i November 1834 begyndte logiske Cursus paa den kongelige militaire Højskole*, Kbh. 1835, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh. 1836, s. 518, skriver Martensen: »Valgsproget hedder nu: *Tvivl* er Begyndelse til Viisdom«. I det første nummer af sit tidsskrift *Perseus, Journal for den speculative Idee* nr. 1, juni 1837, og nr. 2, aug. 1838, ktl. 569, offentliggjorde Heiberg en omfattende artikel om relationerne mellem filosofi og teologi, »Recension over Hr. Dr. Rothes Treenigheds- og Forsoningslære«, hvori det hedder s. 35: »Tvivlen er (...) det filosofiske Systems Begyndelse, og forsaavidt ligeledes Begyndelsen til Viisdom«. Sognepræst W.H. Rothe havde i *Læren om Treenighed og Forsoning. Et speculativt Forsøg*, Kbh. 1836, ktl. 746, s. 516-518, hævdet, at et filosofisk system bør være bygget på den gamle sætning: »Guds frygt er Begyndelsen til Viisdom«, og ikke som den nyere filosofi bero på valgsproget: »Tvivl er Begyndelse til Viisdom«. I sin anmeldelse af J.L. Heibergs *Perseus* nr. 1 kritiserede F.C. Sibbern den hegelianske påstand, at filosofien skal begynde med tvivl: »en blot og bar Tvivl kan ei danne nogen saadan Begyndelse; thi om en saadan blot og bar Tvivl, som kun er Tvivl og intet andet, kan man sige: af Intet kommer Intet. Det maa være en rig og fyldig Tvivl, hvormed der begyndes (...). Tvivlen er (...) kun et Moment i hiin den speculative Idees Indgriben; den forudsætter da netop Anerkjendelsen, og begge tilsammen – altsaa i det religiøse Gebeet Tro og Tvivl tillige – gaae her i Eet. (...) Denne Relation til sin Modsætning sig sættende reelle Tvivl er nu ingen egentlig Tvivl, men er netop Debatten, Discussionen«, *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 19, Kbh. 1838, s. 346f. Jf. endvidere kap. 4, II, i *Begrebet Angest* (1844) i *SKS* 4, 446 fodnoten.

I trykt udgave: Bind 5 side 408 linje 15

◀ **Hvad ... kommer med Synden ... gaaer med Sorgen** : variant af ordsproget 'Hvad med synden kommer, med sorgen går', jf. nr. 9912 i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* bd. 1-2, Kbh. 1879; bd. 2, s. 392.

I trykt udgave: Bind 5 side 408 linje 18

◀ **Guderne sælge ikke det Høieste for Intet** : sigter formentlig til en af Hesiods levereregler, som gengives således i Xenofons *Memorabilia (Erindringer om Sokrates)* 2. bog, kap. 2, 20: »Lastens Vei af Mennesker i Hobetal betrædes, / Fordi den er saa let og kort og strax til Maalet fører; / Men før Du Dyden naaer, det koster Sveed og Møie, / Saa bøde Guderne – dens smale Stie er lang og steil, / Og knudret i Begyndelsen; men stræb at naae dens høie Top, / Troe mig, den Vei snart bliver let og jevn, som før faldt Dig saa tung«, *Xenophons Sokratiske Merkværdigheder*, overs. af J. Bloch, Kbh. 1792, s. 114; jf. *Xenophontis opera graece et latine*, udg. af C.A. Thieme, bd. 1-4, Leipzig 1801-04, ktl. 1207-1210; bd. 4, s. 73, og *Xenophontis memorabilia*, udg. af F.A. Bornemann, Leipzig 1829, ktl. 1211, s. 90. Jf. også *Hesiodi Digt om Sysler og Dage* 289 i *Digte fra Oldtiden*, overs. af S. Meisling, bd. 1-2, Kbh. 1827; bd. 1, s. 14: »foran Dyden er sat af de himmelske, evige, Magter / Møie: en Sti, som er steil og er lang, fremleder til denne«.

I trykt udgave: Bind 5 side 408 linje 24

◀ **fradragende** : reducerende, berøvende.

I trykt udgave: Bind 5 side 408 linje 36

◀ **Øverste** : øverstbefalende.

I trykt udgave: Bind 5 side 409 linje 3

◀ **ikke forøge Skylden, for at Gud kunde blive større** : hentyder formentlig til Rom 6,1, hvor Paulus skriver: »Skal vi blive i synden, for at nåden kan blive så meget større? Aldeles ikke!« Jf. også Rom 3,7-8: »Men når nu Guds sanddrøhed bliver endnu større ved min løgnagtighed, ham til ære, hvorfor dømmes jeg så stadig som synder? Og skulle vi så gøre det onde, for at det gode kan komme, sådan som nogle bagtaler os for og påstår, at vi siger? De får den dom, de fortjener!«

I trykt udgave: Bind 5 side 409 linje 7

◀ **hiin Øvrighed ... Speidere, der selv ere skyldige** : hentyder formentlig til det forhold, at politiet, især

det hemmelige politi, anvendte civile politiagenter eller -spioner, undertiden rekrutteret fra det kriminelle miljø; de fungerede som 'stikkere', undertiden ved at tilskynde (politisk) mistænkelige personer til strafbare handlinger. Arbejdet som spion (spejder) betragtedes som et lidet ærefuldt hverv.

I trykt udgave: Bind 5 side 409 linje 8

◀ **i Tider, hvor dette var ... den højeste Udmærkelse** : I »Striden mellem den gamle og den nye Sæbekielder« findes følgende marginalnote: »stor Veddestrid mell. 3 Opvakte, om hvo der var den største Synder« (Pap. II B 15, jf. 13, s. 293). Med »Opvakte« hentydes der til pietister, især til de gudeligt vakte i begyndelsen af det 19. årh.

I trykt udgave: Bind 5 side 409 linje 18

◀ **det Mere eller Mindre** : jf. A.P. Adlers *Populaire Foredrag over Hegels objective Logik*, Kbh. 1842, ktl. 383, § 16, s. 49f.: »Alle Forskjelle, som vi forefinde i Verden, blive (...) kun quantitative Forskjelle; Forskjellen mellem Mennesker og Mennesker, mellem Dyder og Laster bliver kun et Meer og Mindre af samme ligegyldige Substans.«

I trykt udgave: Bind 5 side 409 linje 35

◀ **naar Du faster ... toe Dit Ansigt** : jf. Matt 6,17-18, hvor Jesus siger: »Men naar du faster, da salv dit Hoved, og toe dit Ansigt, / at ikke Menneskene skulle see dig faste, men din Fader, som er i Løndom, og din Fader, som seer i Løndom, skal betale dig aabenbare« (NT-1819). - toe: vask.

I trykt udgave: Bind 5 side 410 linje 21

◀ **ikke paa Gaden, men rigtigt i Løndom** : hentyder til Matt 6,5-6, hvor Jesus siger: »Og naar du beder, skal du ikke være som Øienskalke [øjentjenere, hyklere]; thi de staae gierne og bede i Synagoger og paa Hjørner af Gader, paa det de kunne ansees af Menneskene; sandelig siger jeg Eder: de have deres Løn borte [har ingen løn i vente, da de har taget den på forskud]. Men du, naar du beder, gæk ind i dit Kammer, og luk din Dør, og beed til din Fader, som er i Løndom, og din Fader, som seer i Løndom, skal betale dig aabenbare« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 410 linje 24

◀ **det ene Fornødne** : 395,27.

I trykt udgave: Bind 5 side 410 linje 27

◀ **i Elementers Rasen** : hentyder måske til 2 Pet 3,10: »Men Herrens Dag skal komme som en Tyv om Natten, paa hvilken Himlene skulle forgaae med stort Bulder, men Elementerne skulle komme i Brand og opløses, og Jorden, og Alt, hvad der er paa den, skal opbrændes« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 410 linje 32

◀ **i Verdenshistoriens Gang** : sigter til N.F.S. Grundtvig *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng*, Kbh. 1812, og *Udsigt over Verdens-Krøniken fornemmelig i det Lutherske Tidsrum*, Kbh. 1817, ktl. 1970. I forordet til *Kort Begreb af Verdens Krønike* citerer Grundtvig med tilslutning fra Tyge Rothes fortale til anden del af dennes historiefilosofiske værk *Christendommens Virkning paa Folkenes Tilstand i Europa* (bd. 1-5, 1774-83): »Men det vedkommer Læseren at vide, at jeg (...) har stillet mig hen iblandt Virkelighederne og Historiens Optog, og at jeg der har skuet om mig og seet, hvad jeg er mig bevidst endnu klarligen at see: en Linie, en Kæde af store Begivenheder (...) alle løbende sammen for at opfylde eet; jeg seer Menneskene ved deres fri Handlinger at bryde an paa denne Kæde, at ville adskille dens Led, men den at vare ved, fremdeles seer jeg disse fri Handlinger, saadanne, som de desværre ofte vare: daarlige, onde, bekvemme til at frembringe skadelig Virkning, og dog fremme de saa, at de fra en vis Side harmonere med den af mig erkendte Plan, og at de hjælpe til dens Udvikling. (...) og jeg sagde til mig selv: her er Mennesket friligt handlende, men her er og den mellemkommende Gud. Den Ide skal være min Philosophie i Historien«, s. III f. Og videre om Gud: »Han vil kendes, hans Fodspor lade sig tilsyne, og hans Arms den høie Vælde føle vi. Ei vil jeg kunne vide, ei forklare *hvorledes* Han vil, *hvorledes* Han kan, men *hvor* Han bliver tilsyne, der vil jeg (...) skue efter Herligheden, saavidt jeg kan«, s. VIII. Om sit fællessyn med Rothe skriver Grundtvig senere i forordet: »vi dreves af den samme Aand, derfor maatte vi mødes, og derfor see vi Gud overalt, istedenfor at vore selvkloge Medlevende finde ham ingensteds«, s. XXVII.

I trykt udgave: Bind 5 side 410 linje 32

◀ **passe paa** : give agt på; holde sig til.

I trykt udgave: Bind 5 side 411 linje 9

◀ **den snevre Vei** : hentyder til Matt 7,13-14, hvor Jesus siger: »Gå ind ad den snævre port; for vid er den port, og bred er den vej, der fører til fortabelsen, og der er mange, der går ind ad den. Hvor snæver er ikke den port, og hvor trang er ikke den vej, der fører til livet, og der er få, som finder den!«

I trykt udgave: Bind 5 side 411 linje 9

◀ **Blinddøre** : lidet synlige døre, fx dækket af tapet; hemmelige døre.

I trykt udgave: Bind 5 side 411 linje 10

◀ **Syndens Almindelighed ... i hele Slægten** : jf. kap. 2, § 1, i *Begrebet Angest* (1844) i SKS 4, 361-365.

I trykt udgave: Bind 5 side 411 linje 13

◀ **den Alvorlige ... at retfærdiggjøre sig for Gud** : sigter til J.P. Mynsters prædiken til 6. søndag efter påske fra tiden som sognepræst i Spjellerup; heri hedder det: »Men disse idelige Tvivl, som svække Troens Kraft, hænge nær sammen med en anden meget mærkelig Forandring, der er foregaaet i den almindelige Tænkemaade. Naar nemlig tilforn de Vises og Frommes Grandsken saa alvorligen beskieftigede sig med det store Spørgsmaal: hvorledes bliver Mennesket retfærdigt for Gud? da synes det derimod nu, som om de Fleste langt mere tænke paa, hvorledes de kunne retfærdiggjøre Gud for Mennesket; og denne Forskiel er saa betydelig, saa dybt indgribende, at endog kun formedelst den de fleste af de Forestillinger, som angaae Gud, og hans Forsyn, og vort Forhold til ham, maatte blive af en ganske anden Beskaffenhed, end de forhen vare«, *Prædikener* bd. 1, 3. opl., Kbh. 1826 [1810], bd. 2, 2. opl., Kbh. 1832 [1815], ktl. 228; bd. 1, nr. 9, s. 276.

I trykt udgave: Bind 5 side 411 linje 19

◀ **lefle** : tale letfærdigt.

I trykt udgave: Bind 5 side 411 linje 33

◀ **en lykkelig Gave paa Vuggen** : sigter til den skik, at faderen lagde en gave på barnets bryst i kirken efter dåben eller på barnets vugge, en vuggegave; her i overført betydning om medfødt, lykkelig evne el. karakteregenskab.

I trykt udgave: Bind 5 side 411 linje 34

◀ **lyser (...)** i Hævd : bringer til anerkendelse.

I trykt udgave: Bind 5 side 411 linje 36

◀ **Oprigtighed er en Pligt** : jf. *Balles Lærebog* (404,1) kap. 6, »Om Pligterne«, afsnit A, »Om Pligterne imod Gud«, anmærkningen: »*Vi maae dyrke Gud oprigtig*, saa at vi ei allene bede til ham, love og takke ham med Ord, eller bevise udvortes Ærbødighed mod ham, men i Særdeleshed maae vi tillige indvortes i Sindet have *sand Ærefrygt* for Gud og Kierlighed til ham, samt vise Lyst og Attraae i alt vort Forhold, til at gjøre hans Villie; thi ellers bliver vor Gudsdyrkelse til Hyklerie, som for en alvidende og hellig Gud er høist vederstyggelig.«

I trykt udgave: Bind 5 side 411 linje 36

◀ **fabelagtig** : fabelignende; usandsynlig, usandfærdig.

I trykt udgave: Bind 5 side 412 linje 9

◀ **byde (...)** hen : indbyde; tilbyde, række til.

I trykt udgave: Bind 5 side 412 linje 25

◀ **Hjertekjender** : jf. fx Luk 16,15, hvor Jesus siger til farisæerne: »I stiller jer an som retfærdige over for mennesker, men Gud kender jeres hjerter.« Og ApG 1,24, hvor det i en bøn hedder: »Herre, du som kender alles hjerter«.

I trykt udgave: Bind 5 side 412 linje 25

◀ **hvem skal man saa gaae til** : spiller formentlig på Joh 6,68: »Herre, hvem skal vi gå til?« som var Peters svar på Jesu spørgsmål til de tolv disciple, om også de ville forlade ham.

I trykt udgave: Bind 5 side 412 linje 31

◀ **Skyldbog** : dels en bog, hvori man optegner udestående gældsfordringer, dels en bog, hvori man noterer,

hvad man skylder andre.

I trykt udgave: Bind 5 side 413 linje 17

◀ **afmatte Forsættet** : hentyder måske til ApG 11,23, hvor det fortælles, at Barnabas formanede de kristne i Antiokia, »at de med Hiertets Forsæt skulde blive ved Herren« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 413 linje 23

◀ **Tungsind** : jf. bestemmelsen af tungsind i »Ligevægten mellem det Æsthetiske og Ethiske i Personlighedens Udarbeidelse« i anden del af *Enten - Eller* i SKS 3, 183f.

I trykt udgave: Bind 5 side 413 linje 24

◀ **at der er Forskjel paa Synder ... fra sin Børnelærdom** : Der sigtes formentlig til *Balles Lærebog* (404,1) kap. 3, »Om Menneskets Fordærvelse ved Synden«, hvor det hedder i § 9: »Al Synd er vel Uret i sig selv; men derfor ere dog alle Synder ikke lige store, eller lige strafværdige.«

I trykt udgave: Bind 5 side 413 linje 29

◀ **mon vel hiin Synderinde ... stod ene for Herren** : sigter til beretningen om kvinden grebet i ægteskabsbrud, Joh 8,1-11. Med henvisning til Moseloven spurgte farisæerne og de skriftkloge Jesus, om kvinden ikke skulle stenes; hertil svarede Jesus, at den af dem, der var uden synd, skulle kaste den første sten. Da de hørte det, trak de sig tilbage, én efter én, og Jesus blev alene tilbage med kvinden. Han spugte hende så, hvor de andre var blevet af, og om der ikke var nogen af dem, der havde fordømt hende. Hun svarede: »Nej, Herre, ingen.« Så sagde Jesus: »Heller ikke jeg fordømmer dig. Gå, og synd fra nu af ikke mere.«

I trykt udgave: Bind 5 side 414 linje 10

◀ **at have sin Forfærdelse fra en Andens Tungsind** : I en optegnelse »Den stille Fortvivlelse. En Fortælling« fra juni 1844 i journalen JJ skriver SK: »Det var en Fader og en Søn. (...) En sjelden Gang, naar Faderen saae paa Sønnen og saae han var meget bekymret, da stod han stille foran ham og sagde: Stakkels Barn Du gaaer i en stille Fortvivlelse. Men han spurgte ham aldrig nærmere ak! og det kunde han ikke; thi han gik ogsaa selv i en stille Fortvivlelse. Ellers blev der aldrig vexlet to Ord om den Ting. Men Faderen og Sønnen var maaskee to af de tungsindigste Mennesker, der har levet i Mandsminde. / (...) Saasnart Sønnen blot nævnede dette Ord for sig selv: den stille Fortvivlelse brast han altid i Graad, deels fordi det var saa uforklarligt rystende, deels fordi han mindedes Faderens bevægede Stemme, da han som al Tungsind var laconisk, men ogsaa havde Tungsindets Fynd. / Og Faderen troede, at han havde forskyldt Sønnens Tungsind, og Sønnen troede, at han havde forskyldt Faderens Tungsind, derfor taledede de aldrig sammen. Og hiint Udbrud af Faderen var et Udbrud af hans eget Tungsind, saa han naar han sagde det, mere talte til sig selv, end til Sønnen« (*Pap. V A 33*). Jf. også »Den stille Fortvivlelse« i »'Skyldig?' - 'Ikke-Skyldig?'« i *Stadier paa Livets Vei*, Kbh. 1845, s. 150f. (SV2 6, 212f.).

I trykt udgave: Bind 5 side 414 linje 16

◀ **Beleiligheden** : lejligheden, den velegnede, passende lejlighed.

I trykt udgave: Bind 5 side 414 linje 19

◀ **endnu idag** : 392,1.

I trykt udgave: Bind 5 side 414 linje 21

◀ **skal ... sidde beklemt ... Harpe ikke stemmes?** : hentyder til H.A. Brorsons julesalme »I denne søde Juletid« (1732), 6. strofe: »Og blandes end min Frydesang / Med Graad og dybe Sukke, / Saa skal dog Korsets haarde Tvang / Mig aldrig Munden lukke; / Naar Hjertet sidder meest beklemt, / Da bliver Frydens Harpe stemt, / At den kan bedre klinge, / Og knuste Hjerter føle bedst, / Hvad denne store Frydefest / For Glæde har at bringe.« Salmen blev optaget i Brorsons *Troens Rare Klenodie* (1739) i afsnittet »Jule-Psalmer«, jf. *Troens rare Klenodie*, udg. af L.C. Hagen (392,1), s. 12, og umiddelbart efter i *Den Nye Psalme-Bog* (1740, fra 1794 under titlen *Den Pontoppidanske Psalme-Bog*) som nr. 20; herfra gik den videre i *Psalme-Bog eller en Samling af Gamle og nye Psalmer* (1778, Guldbergs Salmebog) som nr. 75, ligesom Roskilde konvent medtog den i *Psalmebog for Kirke- og Huus-Andagt* (1855) som nr. 155. DDS-1988, nr. 90.

I trykt udgave: Bind 5 side 414 linje 25

◀ **Magsveir** : roligt, stille vejr, især efter storm, vejr velegnet for sejlads.

I trykt udgave: Bind 5 side 415 linje 5

◀ **er (...)** **betænkt paa** : tænker på, har i sinde.

I trykt udgave: Bind 5 side 415 linje 23

◀ **være tro over Lidet** : hentyder til Jesu lignelse om de betroede talenter, Matt 25,14-30 (402,14).

I trykt udgave: Bind 5 side 415 linje 29

◀ **utro over Meget** : hentyder måske til Jesu lignelse om den uærlige godsforvalter, Luk 16,1-13. Da en uærlig forvalter, som har ødslet sin herres ejendom bort, bliver krævet til regnskab, ved han ikke, hvad han skal stille op; han siger til sig selv: »Hvad skal jeg gøre, nu da min herre tager min stilling fra mig? Grave har jeg ikke kræfter til, tigge skammer jeg mig ved«, v. 3 (NT-1819). Så får han en idé til, hvordan han kan skaffe sig venner, der kan tage imod ham i deres huse. Han kalder alle sine skyldnere til sig og beder dem nedskrive deres skyldposter. Og Herren roste den uærlige forvalter og sagde: »Skaf jer venner ved hjælp af den uærlige mammon, for at de, når den slipper op, kan tage imod jer i de evige boliger«, v. 9.

I trykt udgave: Bind 5 side 415 linje 30

◀ **tro som Guld** : I en marginaltilføjelse til kladden skriver SK: »Thi en Digter har saa skjønt sagt om en Pige: hendes unge Sjel var prøvet Guld, det er tvivlsomt, thi hvorledes kan den unge Sjel være *prøvet*. Men var hun saaledes sjelden, ell. var alle Msk. saaledes, hvor lidet trøsteligt, men dette er vist, at enten alle var saa eller kun Sjeldenhederne, Enhver kan blive prøvet Guld naar han er tro« (*Pap. VI B 108, 10*). Hermed hentydes der til Johannes Ewald *Fiskerne. Et Syngespil i Tre Handlinger* (1779), 3. handling, 4. optrin, hvor fiskerdatteren Lise synger i en romance om »Liden Gunver«: »Hendes Hierte var Vox, hendes unge Siel / Var prøvet Guld«, *Johannes Ewalds samtlige Skrifter* bd. 1-4, Kbh. 1780-91, ktl. 1533-1536; bd. 3, 1787, s. 233 (424,21).

I trykt udgave: Bind 5 side 415 linje 32

◀ **Nødens Dag** : Udtrykket forekommer flere gange i Salmernes Bog i GT, jf. Sl 50,15; 59,17; 77,3; 86,7.

I trykt udgave: Bind 5 side 415 linje 34

◀ **vinker** : lokker; er i vente.

I trykt udgave: Bind 5 side 415 linje 36

◀ **endog at** denne Oprigtighed: skønt, til trods for at.

I trykt udgave: Bind 5 side 416 linje 1

◀ **blive sat over Mere** : hentyder til Jesu lignelse om de betroede talenter, Matt 25,14-30 (402,14).

I trykt udgave: Bind 5 side 416 linje 3

◀ **lærer paa** : bestræber sig på, øver sig på, læser på.

I trykt udgave: Bind 5 side 416 linje 6

◀ **foresat** : givet som opgave, lektie.

I trykt udgave: Bind 5 side 416 linje 7

◀ **vinkende** : lokkende, dragende.

I trykt udgave: Bind 5 side 417 linje 8

◀ **Skuffelse** : bedrag, indbildning.

I trykt udgave: Bind 5 side 417 linje 22

◀ **selv en Apostel vidner jo derom** : dvs. Paulus, der skriver i 2 Kor 12,5-10: »jeg vil ikke være stolt af mig selv, undtagen af min magtesløshed. (...) Og for at jeg ikke skulle blive hovmodig af de overmåde store åbenbaringer, blev der givet mig en torn i kødet, en engel fra Satan [NT-1819: »en Satans Engel«], som skulle slå mig, for at jeg ikke skulle blive hovmodig. Tre gange bad jeg Herren om, at den måtte blive taget fra mig, men han svarede: 'Min nåde er dig nok, for min magt udøves i magtesløshed.' Jeg vil altså helst være stolt af min magtesløshed, for at Kristi magt kan være over mig. Derfor er jeg godt tilfreds under magtesløshed, under mishandlinger, under trængsler, under forfølgelser og vanskeligheder for Kristi skyld. For når jeg er magtesløs, så er jeg stærk.«

I trykt udgave: Bind 5 side 417 linje 32

◀ **den Myndige** : I et udkast til »*Misligheder* i det oratoriske Foredrag« fra 1845 skriver SK: »Den apostoliske Qualitet er Myndighed – ikke Aandrigthed« (*Pap.* VI B 129), jf. tekstredegørelsen, s. 401. Om forholdet mellem åbenbaring og Paulus' myndighed og apostolat, jf. 2 Kor 11 og 12 samt Gal 1.

I trykt udgave: Bind 5 side 417 linje 36

◀ **en Satans Engel** : 417,32.

I trykt udgave: Bind 5 side 418 linje 1

◀ **den Vise havde en Engel, der ... advarede ham** : sigter til Sokrates. If. Xenofons *Memorabilia* (*Erindringer om Sokrates*) 1. bog, kap. 1, 2, sagde Sokrates, at han havde τὸ δαίμόνιον (dæmonen, guddommen), der tilkendegav ham, hvad der skulle ske ham, jf. *Xenophontis opera graece et latine* (408,24) bd. 4, s. 2; *Xenophontis memorabilia*, s. 3, og *Xenophons Sokratiske Merkværdigheder*, s. 3: »Ordet gik jo stærkt, at Sokrates taledede om en vis Guddom, der betydede ham det tilkommende.« Jf. også 2. bog, kap. 5, afsnit 31, i *Diogen Laërteses filosofiske Historie* (395,2) bd. 1, s. 71. If. Platons dialoger er det dæmoniske tegn el. den dæmoniske stemme advarende og forhindrende, jf. fx *Faidros* 242b, *Platonis opera quae extant*, udg. af Fr. Ast, bd. 1-11, Leipzig 1819-32, ktl. 1144-1154; bd. 1, s. 160. Her siger Sokrates til Faidros: »Lige da jeg skulde til at gaa over Bækken, min Ven, fornam jeg det dæmoniske Tegn, som plejer at komme til mig og altid holder mig tilbage fra et eller andet, som jeg staar i Begreb med at gøre. Det var mig, som hørte jeg en Røst tone, der forbyder mig at gaa herfra, før end jeg faar rensset mig for, hvad jeg maatte have syndet mod det guddommelige« (*Platons Skrifter* (399,15) bd. 6, s. 33); og *Sokrates' Forsvarstale* 31d, *Platonis opera quae extant* bd. 8, 1825, s. 132 (*Platons Skrifter* bd. 1, s. 282). Jf. også *Om Begrebet Ironi* i SKS 1, 208-211, hvor SK behandler denne modsætning mellem det tilskyndende og det advarende.

I trykt udgave: Bind 5 side 418 linje 5

◀ **Ved Anledningen af en Brudevielse** : dvs. en bryllupstale (389,2). Jf. bestemmelsen herom i kap. 9, »Om Ægteskab«, i *Kirke-Ritualet* (389,3): »Naar Vielsen skal skee, triner Præsten frem og staaendes lige for Brudefolkene holder en liden Tale til dennem om Ægteskab, hvor til han kand bruge et Sprog af Bibelen kortelig at forklare, saa vidt den Act kand vedkomme, og siden slutter med en kort Ynske«, s. 318.

I trykt udgave: Bind 5 side 419 linje 1

◀ **Brudevielse** : Efter at præsten har holdt sin tale for brudeparret, følger han ritualen som foreskrevet i *Kirke-Ritualet* (389,3), s. 318-325, og udfoldet i *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, Kbh. 1830 [1688], ktl. 381, s. 256-263. Først spørger han brudgommen: »Om I har beraadt Eder med Gud i Himmelen, dernæst med Eders eget Hiertelag, siden ogsaa med Eders Slægt og Venner, at I vil have denne ærlige Pige (Qvinde) som hos Eder staaer N.N. til Eders Ægte-Hustru?« Hertil svarer brudgommen ja. Præsten spørger videre: »Om I herefter vil leve saa med hende, baade i Medgang og Modgang, i hvad Lykke Gud den almægtige vil Eder tilføie, som en Dannemand bør at leve med sin Ægte-Hustru?« Brudgommen svarer atter ja. Og endelig spørger præsten: »Om I veed Eder fri, at I ikke har givet nogen anden Qvinde, som nu lever, Eders Ægteskabs-Tro, som dette kunde være til Hinder?« Brudgommen svarer ja. Derpå stiller præsten de tilsvarende spørgsmål til bruden, som ligeledes svarer ja tre gange. Herefter siger præsten: »Saa giver hverandre Eders Hænder derpaa!« Mens præsten lægger sin hånd på deres hænder, siger han: »Efterdi I tilforn [dvs. ved forlovelsen] have indbyrdes samtykt og tilsagt hverandre, at ville leve tilsammen i den hellige Ægteskabs Stat [stand], og det samme nu aabenbare bekiendt for Gud og denne Christen-Menighed (Forsamling,) og derpaa givet hverandre Eders Hænder, saa forkynder jeg Eder rette Ægte-Folk at være baade for Gud og Menneskene, i Navnet Gud Faders, Gud Søns, og Gud den Hellig Aands! Amen. / Hvad Gud den almægtige har sammenføiet, skal intet Menneske adskille. / Efterdi I have nu givet Eder i Ægteskab tilsammen i Guds Navn, saa hører nu for det første Guds Ord om denne Stat«. Og præsten læser 1 Mos 2,18.21-24: »Og Gud vor HERR sagde: Det er ikke godt at Mennesket er ene: jeg vil gjøre ham en Medhiælp, som kan være hos ham. Da lod Gud HERR en dyb Søvn falde paa Mennesket, og han tog et af hans Ribbeen, og lukte Stedet igien med Kiød. Og Gud vor HERR byggede en Qvinde af Ribbenet, som han tog af Mennesket, og ledte hende til ham. Da sagde Mennesket: Det er Been af mine Been, og Kiød af mit Kiød: derfor skal man kalde hende Mandinde; thi hun er tagen af Manden. Derfor skal Manden forlade sin Fader og Moder, og blive hos sin Hustru, og de skulle [skal] være eet Kiød.« Præsten siger videre: »For det andet: Hører ogsaa Guds Bud, hvorledes I skulle skikke Eder imod hverandre i denne Eders Ægteskabs Stat.« Og han læser Ef 5,25-29.22-24: »I Mænd, elsker Eders Hustruer, ligesom og Christus elskede Menigheden, og hengav sig selv for den, paa det han kunde hellige den, og han rensede den formedelst Vandbadet ved Ordet, at han maatte fremstille sig den en herlig Menighed, som ikke haver Plet, eller Rynke, eller noget deslige, men at den maatte være hellig og ustraffelig. Saaledes ere Mændene skyldige at elske deres Hustruer som deres egne Legemer; hvo som elsker sin Hustrue, elsker sig selv. Ingen hadede jo nogensinde sit eget Kiød, men føder og vederqvæger det, ligesom og HERRen Menigheden. I Qvinde, værer Eders egne Mænd underdanige som Herren; thi Manden er Qvindens Hoved, ligesom Christus er Menighedens Hoved; og

han er sit Legems Saliggjører. Men ligesom Menigheden er Christo underdanig, saaledes skulle og Qvinderne være deres egne Mænd underdanige i alle Ting.« Præsten siger endvidere: »For det tredje: Hører ogsaa Korset, som Gud har lagt paa denne Stat.« Og han læser 1 Mos 3,16.17-19: »Saa sagde Gud til Qvinden: / Jeg vil skikke dig megen Kummer til, naar Du reder til Barsel, og du skal føde dine Børn med Kummer, og din Villie skal være din Mand undergiven, og han skal være din Herre. / Og Gud sagde til Manden: / Efterdi du adlød din Hustrues Røst, og aad af det Træ, om hvilket jeg bød dig, og sagde: Du skal ikke æde deraf: da skal Jorden være forbandet for din Skyld! Med Kummer skal du nære dig deraf alle dit Livs Dage! Torne og Tidsler skal den bære dig, og du skal æde Urter paa Marken! I dit Ansigt Sved skal du æde dit Brød, indtil du bliver til Jord igien, som du er tagen af; thi du er Jord, og du skal blive til Jord igien.« Præsten siger endelig: »For det fjerde: Da er det Eders Trøst, at I vide og troe, at Eders Stat er Gud takkelig [til behag] og af ham velsignet. Thi saa staaer der skrevet i Skabens Bogs første Capitel«. Og han læser 1 Mos 1,27-28.31 og Ordsp 18,22: »Og Gud skabte Mennesket sig til et Billede, og han skabte ham til Guds Billede, og han skabte dem en Mand og en Qvinde. Og Gud velsignede dem, og sagde til dem: Værer frugtbare og formerer Eder, og opfylder Jorden, og gjører den Eder underdanig. Og regierer over Fiskene i Havet, og over Fuglene under Himmelen, og over alle Dyr, som krybe paa Jorden. / Og Gud saae alt det, som han havde skabt, og see! det var altsammen saare godt. Derfor siger og Salomo: Hvo som faaer en Hustru, han faaer en god Ting, og annammer af HERren en Velbehagelighed.« Herefter lægger præsten sin hånd på brudeparrets hoveder og beder »Fader vor«, og han fortsætter: »Lader os fremdeles bede: / O HERre Gud! himmelske Fader, du som har skabt Mand og Qvinde, og beskikket [forsynet] dem med Livsens Frugt, og deri betegnet din kiære Søn Jesu Christi, og den hellige Kirkes, hans Bruds, Sacramente! (NB.) vi bede din grundløse [grænseløse] Barmhiertighed, at du ikke vil lade saadan din Skabning, Ordning og Velsignelse forrykkes eller fordærves, men naadelig bevare den, ved den samme din elskelige Søn, Jesus Christus, vor Herre! Amen!« Præsten afslutter vielsen med at lyse velsignelsen over brudeparret: »HERren velsigne dig og bevare dig! / HERren lade lyse sit Ansigt over dig! og være dig naadig! / HERren lette sit Aasyn paa dig, og give dig Fred!« – Brudevielse kunne finde sted ved søndagens højmesse efter prædikenen inden altergang eller ved en særgudstjeneste på søgnedage; i det sidste tilfælde skulle præsten indlede gudstjenesten med den netop anførte bøn, prædike over Matt 19,3-7 og afslutte gudstjenesten med følgende bøn: »Collect efter Brudevielse. / O almægtige, evige Gud, allerkiæreste Fader! du som selv har saa beskikket [ordnet] det, at Mand og Qvinde skulle være eet Liv, og har stadfæstet denne Tilhøbeføielse med din guddommelige Velsignelse! vi bede dig for din store Barmhiertigheds Skyld, at du giver denne Brudgom med sin Brud Naade, Lykke og Salighed baade til Liv og Siel! Og giv dem Naade til at tiene dig troligen, og at leve tilsammen i en samdrægtig Kiærlighed, og altid at gjøre efter dit hellige Bud og Befaling, saa at de maae findes paa den yderste Dag at være rette Christne og dine kiære Børn, ved din kiære Søn, Jesu Christo, som med dig lever og regierer i Hellig Aands Enighed, een sand Gud, fra Evighed og til Evighed! Amen!« Forordnet Alter-Bog, s. 241. Hvis brudevielsen fandt sted ved højmassen, skulle præsten læse den samme bøn efter den sidste kollekt, jf. Kirke-Ritualet, s. 325.

I trykt udgave: Bind 5 side 419 linje 1

◀ **Orgelets Toner ere nu forstummede** : If. ritual for brudevielse, jf. Kirke-Ritualet (389,3), s. 317, skulle der altid forud for vielsen synges første vers af salmen »I Jesu Navn skal al vor Gjerning skee«, nr. 135, »I Jesu Navn / Bør al vor Gjerning skee«, i Evangelisk-kristelig Psalmebog, Kbh. 1798 (jf. ktl. 195, 196 og 197). DDS-1988, nr. 52. Der var orgelledsagelse til salmesangen.

I trykt udgave: Bind 5 side 419 linje 3

◀ **forklare** : forvandle til en ny, herligere skikkelse.

I trykt udgave: Bind 5 side 419 linje 4

◀ **nu skal der tales** : 419,1.

I trykt udgave: Bind 5 side 419 linje 5

◀ **skal Kjærligheden her vorde en Pligt** : jf. Balles Lærebog (404,1) kap. 6, »Om Pligterne«, især afsnit D, »Om Pligterne i enkelte Stænder«. Her hedder det indledningsvis: »Foruden de almindelige Pligter, som Menneskene have at iagttage, saavidt de ere Mennesker, gives der ogsaa nogle besynderlige [særlige] Pligter, som paaligge dem i Særdeleshed efter den Stand, og det Kald, i hvilket Gud haver sat dem.« Og videre under punkt 1, om mand og hustru, § 1: »Efter Guds Befaling skal een Mand være forbundet i Ægteskab med een Hustru, som begge maae have den oprigtigste Kierlighed til hverandre, og sørge omhyggeligen for hverandres timelige og evige Lyksalighed, samt bede med hverandre, og for hverandre, og leve tilsammen i stedsevarende Forbindelse, indtil Døden adskiller dem.« Jf. også »Ægteskabets æsthetiske Gyldighed« i anden del af Enten – Eller i SKS 3, 143f.

I trykt udgave: Bind 5 side 419 linje 15

◀ **et helligt Løfte** : dvs. brudgommens og brudens aflagte løfte om at ville leve sammen i medgang og

modgang. Løftet kaldes helligt, fordi det er et løfte om at ville leve »tilsammen i den hellige Ægteskabs Stat [stand]«, og fordi dette løfte bekendes over for Gud (419,1).

I trykt udgave: Bind 5 side 419 linje 16

◀ **Forbandelse** : Der tænkes formentlig på den tekst fra 1 Mos 3,16.17-19 om forbandelsen af kvinden og manden, som læses under vielsen; jf. at denne tekstlæsning i ritualet kaldes »Korset, som Gud har lagt paa denne Stat [stand]« (419,1).

I trykt udgave: Bind 5 side 419 linje 19

◀ **Glæde med de Glade** : hentyder til Rom 12,15, hvor Paulus skriver til romerne: »Glæd jer med de glade, græd med de grædende.«

I trykt udgave: Bind 5 side 419 linje 24

◀ **det ene Fornødne** : 395,27.

I trykt udgave: Bind 5 side 420 linje 2

◀ **En Pagt for evig** : dvs. pagten mellem bruden og brudgommen om at ville leve sammen (419,1). Jf. også kap. 6, »Om Pligterne«, afsnit D, punkt 1, § 1, i *Balles Lærebog* (404,1), hvor det hedder: »Efter Guds Befaling skal een Mand være forbundet i Ægteskab med een Hustrue, som begge maae (...) leve tilsammen i stedsevarende Forbindelse, indtil Døden adskiller dem.«

I trykt udgave: Bind 5 side 420 linje 4

◀ **Evighedens Krands** : krans af evighedsblomster.

I trykt udgave: Bind 5 side 420 linje 6

◀ **Pligten for evig** : 419,15.

I trykt udgave: Bind 5 side 420 linje 12

◀ **Taleren har Myndighed** : 389,3.

I trykt udgave: Bind 5 side 420 linje 19

◀ **om De har beraadført ... Deres Samvittighed** : hentyder til det første spørgsmål, præsten stiller til hhv. brudgom og brud (419,1).

I trykt udgave: Bind 5 side 420 linje 20

◀ **Valgets Eftertryk** : jf. »Ligevægten mellem det Æsthetiske og Ethiske i Personlighedens Udarbeidelse« i anden del af *Enten - Eller* i SKS 3, 155f.

I trykt udgave: Bind 5 side 420 linje 32

◀ **Ligelighed** : ligestillethed, gensidighed.

I trykt udgave: Bind 5 side 420 linje 36

◀ **den Mand, De ... skal være underdanig** : hentyder til Ef 5,22.24, som læses under vielsen (419,1).

I trykt udgave: Bind 5 side 421 linje 3

◀ **den Myndige forene Ægtefolkene** : hentyder til vielseshandlingen, hvor præsten med sin hånd lagt på brudeparrets hænder siger: »saa forkynder jeg Eder rette Ægte-Folk at være baade for Gud og Mennesker, i Navnet Gud Faders, Gud Søns, og Gud den Hellig Aands!« (419,1).

I trykt udgave: Bind 5 side 421 linje 19

◀ **Den umyndige Tale** : 389,3.

I trykt udgave: Bind 5 side 421 linje 24

◀ **m. T.** : min tilhører.

I trykt udgave: Bind 5 side 421 linje 24

◀ **Kjærlighed overvinder Alt** : gammelt ordsprog, jf. nr. 4644 i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (408,18) bd. 1, s. 518.

I trykt udgave: Bind 5 side 422 linje 4

◀ **daarligen** : som dårer, tåbeligt.

I trykt udgave: Bind 5 side 422 linje 20

◀ **erklærede for rette Ægtefolk** : 421,19 og 419,1.

I trykt udgave: Bind 5 side 422 linje 21

◀ **Gud ... velsignende er tilstede ved Pagten** : 419,1.

I trykt udgave: Bind 5 side 422 linje 22

◀ **den samme Priis for Alle** : hentyder til det forhold, at i København skulle brudgommen betale vielsespenge, dvs. en afgift til Magistraten; vielse kunne først finde sted, når kvittering var præsten i hænde. I forordning af 15. okt. 1778 kap. 10 findes en detaljeret bestemmelse for, hvem der skal betale hvad i vielsespenge; afgiftens størrelse svinger fra 50 rigsdaler for alle i kongens tjeneste med rang, over 20 rigsdaler for fx adelen uden for kongens tjeneste, 10 rigsdaler for gejstlige og øvrighedspersoner, 4 rigsdaler for fx borgere og skippere, 2 rigsdaler for fx degne, studenter og gartnere, til 1 rigsdaler for fiskere og tjenestefolk; forordningen indeholder desuden en lang liste over, hvem der under hvilke omstændigheder kunne fritages for afgiften. Betaling af vielsespenge blev i 1792 ophævet undtagen i København. Ved reskript af 31. maj 1814 § 10 blev vielsespenge (her kaldet kopulationspenge) nedsat til 4 rigsdaler for alle de tilfælde, hvor afgiften hidtil havde været højere. I 1869 ophævedes betaling af vielsespenge også i København. Der skulle i øvrigt også betales en nærmere fastsat afgift til sognepræsten, degnen og kirketjenerne i brudens bopælsogn.

I trykt udgave: Bind 5 side 422 linje 25

◀ **Hvergarn** : hjemmevævet el. fabriksfremstillet stof af hørgarn og uld.

I trykt udgave: Bind 5 side 422 linje 27

◀ **fattig i Aanden** : hentyder til den første saligprisning: »Salige er de fattige i ånden, for Himmeriget er deres«, Matt 5,3.

I trykt udgave: Bind 5 side 422 linje 27

◀ **den Eenfoldige finder Alt deri** : jf. »Ved Anledningen af et Skriftemaal«, SKS 5, 418.

I trykt udgave: Bind 5 side 422 linje 32

◀ **Kjærlighed er ældre end Alt ... forklare Tilværelsen** : sigter til Platons dialog *Symposion* 178a-c og 180b, hvor Sokrates siger: »Først taledede Phædros, som jeg allerede har erindret, og begyndte sin Tale omtrent saaledes: // Eros er en stor Gud, beundret af Guder og Mennesker, saavel i mange andre Henseender, som fornemmelig med Hensyn til sin Oprindelse. Thi hæderligt er det, at regnes iblandt de ældste af Guderne. Et Beviis herpaa er dette: Eros har ingen Forældre, ingen hverken Digter eller Uindviet omtaler dem. Hesiodos fortæller [i *Theogonia* v. 116-119], at først havde Chaos været til, men derefter // Jorden med bredden Barm, den trygge Bolig for Alle, / Og saa Eros. // Han paastaaer altsaa, at efter Chaos vare begge disse blevne til, Jorden og Eros. Parmenides siger om hans Oprindelse [i Platons dialog *Parmenides* 13]: // Eros var den første af alle Guder, han skabte. // Med Hesiodos stemmer ogsaa Akusilaos overeens. Saaledes høres fra mange Sider kun een Stemme om, at Eros maa regnes iblandt de ældste Guddomme. Men han er ikke blot den ældste, han er tillige vor største Velgjører. (...) Jeg erklærer altsaa, at Eros er af alle Guder den ældste, den herligste og virksomste til at befordre Menneskenes Dyd og Lyksalighed i Livet og efter Døden«, *Udvalgte Dialoger af Platon*, overs. af C.J. Heise, bd. 1-8, Kbh. 1830-59 (bd. 1-3, 1830-38, ktl. 1164-1166); bd. 2, 1831, s. 15 og s. 19 (*Platons Skrifter* (399,15) bd. 3, s. 96 og s. 98). Jf. også ordsproget 'Kærlighed er ældre end alt', nr. 4646 i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (408,18) bd. 1, s. 518.

I trykt udgave: Bind 5 side 423 linje 1

◀ **al Begyndelse, at den er svær** : sigter til talemåden 'Al begyndelse er svær', jf. nr. 707 i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (408,18) bd. 1, s. 62.

I trykt udgave: Bind 5 side 423 linje 9

◀ **Begyndelsen sin Vanskelighed** : spiller formentlig på talemåden 'Begyndelsen er gerne altid det værste', jf. nr. 209 i N.F.S. Grundtvig *Danske Ordsprog og Mundheld* (400,30), s. 8.

I trykt udgave: Bind 5 side 423 linje 15

◀ **indfreder** : freder (et område) med hegn el. gærde.

I trykt udgave: Bind 5 side 423 linje 27

◀ **Standens**: dvs. ægtestanden.

I trykt udgave: Bind 5 side 423 linje 28

◀ **at stride den gode Strid** : jf. 2 Tim 4,7, hvor Paulus skriver om sig selv: »Jeg har stridt den gode strid, fuldført løbet og bevaret troen.«

I trykt udgave: Bind 5 side 423 linje 28

◀ **Møie som skal udholdes** : jf. læsningen fra 1 Mos 3,16.17-19 (419,1).

I trykt udgave: Bind 5 side 423 linje 32

◀ **forsøges** : erfares, opleves, mærkes.

I trykt udgave: Bind 5 side 423 linje 33

◀ **Forbandelse** : 419,19.

I trykt udgave: Bind 5 side 423 linje 33

◀ **de Dage, som ikke behage** : hentyder måske til Præd 12,1: »Og tænk paa din Skaber i din Ungdoms Dage, medens de onde Dage ikke endnu komme, og Aarene komme an, om hvilke du skal sige: jeg haver ikke Lyst til dem« (GT-1740). Jf. også det andet spørgsmål i vielsesritualet til hhv. brudgom og brud, om de vil leve med hinanden i »Modgang« (419,1).

I trykt udgave: Bind 5 side 423 linje 36

◀ **et lydende Malm** : hentyder til kærlighedens højsang, 1 Kor 13, hvor Paulus skriver: »Talede jeg med Menneskers og Engles Tungemaal, men havde ikke Kierlighed, da var jeg en lydende Malm, og en klingende Bielde«, v. 1 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 424 linje 2

◀ **Det hellige Sted** : fast udtryk for kirken, jf. fx J.P. Mynsters *Prædikener paa alle Søn- og Hellig-Dage i Aaret* bd. 1-2, 3. opl., Kbh. 1837 [1823], ktl. 229-230; bd. 1, s. 3.

I trykt udgave: Bind 5 side 424 linje 5

◀ **Tiden kommer og Tiden gaaer** : jf. den tredje tale, »Imod Feighed«, i *Fire opbyggelige Taler*, 1844, i SKS 5, 345.

I trykt udgave: Bind 5 side 424 linje 7

◀ **den ædle Digter ... hendes unge Sjæl var prøvet Guld** : 415,32.

I trykt udgave: Bind 5 side 424 linje 21

◀ **Børnlille** : tiltaleform til børn ell. yngre, underordnede.

I trykt udgave: Bind 5 side 424 linje 29

◀ **tage (...) hen i Forfængelighed** : tage på en tom måde, misbruge.

I trykt udgave: Bind 5 side 424 linje 32

◀ bliver Du **vel**: givetvis.

I trykt udgave: Bind 5 side 425 linje 5

◀ **den Udtjente** : den, der har stået tjenesten ud.

I trykt udgave: Bind 5 side 425 linje 7

◀ **Ingens Skyldner blev, fordi han elskede meget** : hentyder formentlig til beretningen om kvinden i farisæerens hus, Luk 7,36-50. Da en kvinde, der levede i synd, hørte, at Jesus var til middag hos en farisæer, kom hun derhen med en alabastkrukke fuld af olie; hun vædede Jesu fødder med sine tårer, tørrede dem med sit hår, kyssede dem og salvede dem med olie. Efter en skarp ordveksling mellem Jesus og farisæeren om kvindens optræden sagde Jesus om hende: »Hendes mange synder er tilgivet, siden hun har elsket meget. Den, der kun får lidt tilgivet, elsker kun lidt«, v. 47.

I trykt udgave: Bind 5 side 425 linje 9

◀ **har Seieren borte** : har tilegnet sig sejren, har taget sejren i besiddelse.

I trykt udgave: Bind 5 side 425 linje 22

◀ **de gode Gjerninger Lønnen** : hentyder til Matt 6,2.5.16, hvor Jesus siger om dem, der lader blæse i basun, når de giver almisse, for at prises for det, om dem, der beder i synagoger og på gadehjørner for at blive anset for det, og om dem, der ser bedrøvede ud, når de faster, for at man kan se det på dem: »de have deres Løn borte« (NT-1819), dvs. de har ingen løn i vente, da de har taget den på forskud.

I trykt udgave: Bind 5 side 425 linje 22

◀ **løber paa det Uvisse** : 400,35.

I trykt udgave: Bind 5 side 425 linje 24

◀ **uforsynligen** : uden at se frem, uforudseende, uforsigtigt.

I trykt udgave: Bind 5 side 425 linje 25

◀ er det **og ikke**: heller ikke.

I trykt udgave: Bind 5 side 425 linje 28

◀ **naar Døden skiller ad** : 420,4.

I trykt udgave: Bind 5 side 425 linje 31

◀ **skiller intet Andet dem ad** : spiller på udtrykket: »Hvad Gud den almægtige har sammenføiet, skal intet Menneske adskille« (419,1).

I trykt udgave: Bind 5 side 425 linje 33

◀ **gjør det som Ordet siger** : dvs. opfylder ordet »Kjærlighed overvinder Alt« (422,4).

I trykt udgave: Bind 5 side 426 linje 1

◀ den Talende **endog**: selv.

I trykt udgave: Bind 5 side 426 linje 2

◀ **est** : nutid, 2. person ental, af 'være', er.

I trykt udgave: Bind 5 side 426 linje 35

◀ **springe op som en Løve** : spiller på talemåden 'Han sprang op som en løve og faldt ned som et lam', jf. E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (408,18) bd. 1, s. 679.

I trykt udgave: Bind 5 side 427 linje 9

◀ **overfare** : rejse tværs igennem.

I trykt udgave: Bind 5 side 427 linje 11

◀ **at haabe mod Haab** : spiller på Rom 4,18, hvor Paulus siger om Abraham: »Med håb imod håb troede han, at han skulle bliver fader til en mængde folkeslag, som det var sagt ham: 'Så mange skal dine efterkommere blive.'«

I trykt udgave: Bind 5 side 427 linje 13

◀ **Tvangstrøien**: spændetrøje til at fikserer sindssyge, her billedligt om at pålægge sig selv tvang.

I trykt udgave: Bind 5 side 427 linje 18

◀ **saaes med Taarer, det høstes med Frydesang** : hentyder til Sl 126,5: »De, som saae med Graad, skal høste med Frydesang« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 5 side 427 linje 25

◀ **tækkelig** : sømmelig, passende.

I trykt udgave: Bind 5 side 428 linje 1

◀ **gaae til Gjæstebudshuus gik til Sorgens Huus** : hentyder til Præd 7,2: »Det er bedre at gaae til Sorrigs Huus, end at gaae til Giæstebuds Huus, fordi i det samme [dvs. i sorgens hus] er hvert Menneskes Ende; og den Levende skal legge sig det paa sit Hierte« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 5 side 428 linje 1

◀ **Myrthens Krands** : krans flettet af den stedsegrønne myrtes blade, brugt som brudesmykke. Myrten symboliserer uskyld, og myrtekransen tolkedes undertiden som tegn på, at bruden var jomfru.

I trykt udgave: Bind 5 side 428 linje 4

◀ **hellig Svaghed** : spiller formentlig på 1 Kor 1,25, hvor Paulus taler om, at »Guds svaghed er stærkere end mennesker«.

I trykt udgave: Bind 5 side 428 linje 6

◀ **Kjede** : kæde.

I trykt udgave: Bind 5 side 428 linje 36

◀ **Skilsmisse som en Synd** : Det var en almindelig dogmatisk opfattelse på SKs tid, at ægteskabet var indstiftet af Gud og således helligt og skilsmisse derfor udtryk for synd, en opfattelse, der bl.a. bygger på Matt 5,31; 19,1-9. Såvel skilsmisse som vielse af fraskilte var dog tilladt; *Danske Lov* (1683) 3. bog, kap. 16, § 15, bestemmer, under hvilke betingelser ægtefolk må skilles, og under hvilke forhold de må gifte sig igen. Disse bestemmelser blev udbygget i forordning af 18. okt. 1811. *Kirke-Ritualet* (389,3), hvor udtrykket »det hellige Ægteskab« anvendes (fx s. 308), har dog ingen bestemmelser om vielse af fraskilte. Derimod findes der i J.P. Mynsters »Forslag til et: Kirke-Ritual for Danmark« i *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, Kbh. 1838, en særlig bestemmelse om, hvordan præsten skal forholde sig, når »en fraskilt Ægtefælle vies til en Anden«; bestemmelsen slutter med følgende formaning til præsten: »Men han maa Intet sige, som sigter til at forbittre eller beskæmme«, s. 71f.

I trykt udgave: Bind 5 side 429 linje 10

◀ **Døden løser jo alle Baand** : jf. Rom 7,2, hvor Paulus giver følgende eksempel på, at Moseloven kun er herre over et menneske, så længe det lever: »En gift kvinde er ved lov bundet til sin mand, så længe han lever; men dør han, er hun løst fra den lov, der bandt hende til ham.« Jf. også 1 Kor 7,39, hvor Paulus fremsætter følgende bestemmelse for de kristne i Korinth: »En kvinde er bundet, så længe hendes mand lever; men dør manden, er hun fri til at gifte sig, med hvem hun vil, blot det sker i Herren.«

I trykt udgave: Bind 5 side 429 linje 12

◀ **paa Vand og Brød** : udtryk for meget tarvelig kost, især for straffefanger, el. om den straf, der skal afsønes på en sådan kost.

I trykt udgave: Bind 5 side 429 linje 22

◀ **Udkrudt** : ukrudt.

I trykt udgave: Bind 5 side 429 linje 33

◀ **Skuffelse** : bedrag.

I trykt udgave: Bind 5 side 430 linje 12

◀ **Pligtens Forestilling** : 419,15.

I trykt udgave: Bind 5 side 430 linje 23

◀ **en rygende Tande** : en osende væge (egl. kun den øverste del af vægen), udtryk for noget kraftesløst, jf. Es 42,3 (GT-1740) og Matt 12,20 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 430 linje 34

◀ **inden** Pligtens (...) Befæstning: inden for.

I trykt udgave: Bind 5 side 431 linje 3

◀ **skuffende** : bedragerisk, illusionsvækkende.

I trykt udgave: Bind 5 side 432 linje 3

◀ **den Myndige** : dvs. den ordinerede præst (389,3).

I trykt udgave: Bind 5 side 432 linje 10

◀ **Vielsen lægger Alt under Synd** : hentyder formentlig til læsningen fra 1 Mos 3,16.17-19 (419,1), forbandelsen af kvinden og manden, fordi de har forbrudt sig mod Guds bud og spist af kundskabens træ, jf. syndefaldsberetningen i 1 Mos 3.

I trykt udgave: Bind 5 side 432 linje 10

◀ **Alvor** : 404,13.

I trykt udgave: Bind 5 side 432 linje 11

◀ **uden Myndighed** : 389,3.

I trykt udgave: Bind 5 side 432 linje 27

◀ **forsøgte** : (hårdt) prøvede, erfarne.

I trykt udgave: Bind 5 side 433 linje 8

◀ **Valgets**: 420,32.

I trykt udgave: Bind 5 side 433 linje 12

◀ **Høiærværdig** : præst (468,33).

I trykt udgave: Bind 5 side 433 linje 19

◀ **forsøges** : prøves, skal stå sin prøve, skal gøre sine erfaringer.

I trykt udgave: Bind 5 side 433 linje 28

◀ **nedstemme sig** : 401,2; nedlade sig.

I trykt udgave: Bind 5 side 434 linje 2

◀ **holde til Raade** : holde igen økonomisk, holde måde.

I trykt udgave: Bind 5 side 434 linje 6

◀ **mistrøstes** : bliver mistrøstig, taber modet, fortvivler.

I trykt udgave: Bind 5 side 434 linje 8

◀ **minder** : kommer til at tænke på noget lignende, husker.

I trykt udgave: Bind 5 side 434 linje 10

◀ **Ganske vist** : sikkert og vist.

I trykt udgave: Bind 5 side 434 linje 14

◀ **Ægteskabets Gud velbehagelige Stand** : jf. ritualen for brudevielse, hvor det hedder: »Da er det Eders Trøst, at I vide og troe, at Eders Stat [dvs. den ægteskabelige stand] er Gud takkelig [til behag] og af ham velsignet« (419,1). Herom siger Luther: »Gud har velbehag i ægtefolkene, eftersom de lever og vandrer i hans ordning og som skabte«, *Geist aus Luther's Schriften oder Concordanz*, udg. af F.W. Lomler, G.F. Lucius,

J. Rust, L. Sackreuter og E. Zimmermann, bd. 1-4, Darmstadt 1828-31, ktl. 317-320; bd. 1, s. 619.

I trykt udgave: Bind 5 side 434 linje 14

◀ **Beleilighed** : lejlighed, velegnet, passende lejlighed.

I trykt udgave: Bind 5 side 434 linje 15

◀ **skjønksom** : dygtig til at skelne; taknemlig.

I trykt udgave: Bind 5 side 434 linje 29

◀ **den Eenfoldige** : 422,32.

I trykt udgave: Bind 5 side 434 linje 32

◀ **forarbejder ... med Frygt og Bæven** : 399,22.

I trykt udgave: Bind 5 side 435 linje 12

◀ **nok** alvorlig: med sikkerhed.

I trykt udgave: Bind 5 side 435 linje 14

◀ **vel** vise sig: med sikkerhed.

I trykt udgave: Bind 5 side 435 linje 14

◀ **den beskikkede Veileder (...) på det Sted** : Der tænkes på præsten i bopælssognet, der ved kgl. forordninger var beskikket som vedkommendes skriftefader og dermed også som sjælesørger og vejleder og endvidere som den præst, der skulle foretage de kirkelige handlinger for vedkommende. Var der flere præster i et sogn, kunne enhver frit vælge, hvem af dem man ønskede som sin skriftefader.

I trykt udgave: Bind 5 side 435 linje 32

◀ **hans (...) Tale** : dvs. hans skriftetale (391,1), el. i dette tilfælde hans bryllupstale.

I trykt udgave: Bind 5 side 435 linje 34

◀ **er Den, som her taler ... for ung** : SK var 31 år gammel, da han skrev *Tre Taler ved tænkte Leiligheder*.

I trykt udgave: Bind 5 side 435 linje 35

◀ **Mirakel (...) ved Brylluppet ... den bedste tilsidst** : sigter til beretningen om Jesu under ved brylluppet i Kana, Joh 2,1-11. Da vinen slap op under bryllupsfesten, gav Jesus på sin mors foranledning besked om, at tjenerne skulle fylde seks stenkar med vand. Da det var sket, sagde han til tjenerne, at de skulle øse op fra karrene og bringe det til skafferen. Og da skafferen havde smagt på vandet, der var blevet til vin, kaldte han på brudgommen og sagde til ham: »Man sætter ellers den gode vin frem først, og når folk har drukket godt, så den ringere. Du har gemt den gode vin til nu«, v. 10.

I trykt udgave: Bind 5 side 436 linje 15

◀ **i Modgang (...) i Medgang** : hentyder til det andet spørgsmål til hhv. brudgom og brud under vielsen (419,1).

I trykt udgave: Bind 5 side 436 linje 20

◀ **Blivested** : varige opholdssted.

I trykt udgave: Bind 5 side 436 linje 24

◀ **der staaer afsides og taler halvt sagte med sig selv** : spiller formentlig på Jesu lignelse om farisæeren og tolderen, der gik op til templet for at bede, Luk 18,9-14. Farisæeren stillede sig op og fremførte sine fortræffeligheder i bønnen. Tolderen derimod »stod afsides og ville ikke engang løfte sit blik mod himlen, men slog sig for brystet og sagde: Gud, vær mig synde nådig!« v. 13.

I trykt udgave: Bind 5 side 437 linje 3

◀ **en virkelig Forestilling (...) om mig selv** : jf. »Ligevægten mellem det Æsthetiske og Ethiske i Personlighedens Udarbejdelse« i anden del af *Enten - Eller* i SKS 3, 205f.

I trykt udgave: Bind 5 side 437 linje 4

◀ var tilstede **indtil**: inden, førend.

I trykt udgave: Bind 5 side 437 linje 15

◀ **daarligen** : som en dåre, tåbeligt.

I trykt udgave: Bind 5 side 438 linje 11

◀ **den virkelig Elskende overvinder Alt** : 422,4.

I trykt udgave: Bind 5 side 438 linje 14

◀ **den gode Begyndelse, med hvilken det Halve er vundet** : spiller på ordsproget 'Godt begyndt er halvt fuldendt', jf. nr. 205 i N.F.S. Grundtvig *Danske Ordsprog og Mundheld* (400,30), s. 8.

I trykt udgave: Bind 5 side 438 linje 20

◀ **varagtige** : årvågne, vedholdende.

I trykt udgave: Bind 5 side 438 linje 27

◀ **forventende ... forstandige Brudepiger ... Brylluppet** : hentyder til Jesu lignelse om de ti brudepiger, Matt 25,1-13: »Da skal Himmeriges Rige lignes ved ti Jomfruer, som toge deres Lamper, og gik Brudgommen imøde. Men de fem af dem vare kloge, og de fem daarlige [tåbelige]. De daarlige toge deres Lamper, men toge ikke Olie med sig. Men de kloge toge Olie i deres Kar tilligemed deres Lamper. Og der Brudgommen tøvede, slumrede de alle, og sov ind. Men ved Midnat skede Anskrig; see, Brudgommen kommer; gaaer ham imøde! Da bleve Jomfruene alle opvakte, og gjorde deres Lamper tilrette [i stand]. Men de daarlige sagde til de kloge: giver os af Eders Olie, thi vore Lamper udslukkes. Men de kloge svarede og sagde: det maatte ikke blive nok til os og Eder; men gaaer heller hen til Sælgerne, og køb for Eder selv. Men der de vare bortgangne at købe, kom Brudgommen; og de, som vare rede, gik ind med ham til Bryllup; og Døren blev tillukt. Siden kom og de andre Jomfruer, og sagde: Herre, Herre, lad op for os! Men han svarede, og sagde: sandelig siger jeg Eder, jeg kiender Eder ikke. Vaager derfor, thi I vide hverken Dag eller Time, paa hvilken Menneskens Søn kommer« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 438 linje 28

◀ **gik Livet hen i Qvinde-Ledebaand** : levede under vejledning af en kvinde, lod sit liv bestemme af en kvinde. – Ledebaand: tømme lignende bånd i et bælte, hvormed et barn ledes for ikke at falde, indtil det selv kan gå, også kaldet gangbånd.

I trykt udgave: Bind 5 side 439 linje 13

◀ **en fornuftig Gudsdyrkelse** : hentyder til Rom 12,1, hvor Paulus skriver til romerne: »Desaarsag formaner jeg Eder, Brødre, ved Guds Barmhertighed, at I fremstille Eders Legemer som et levende, helligt, Gud velbehageligt Offer, hvilket er Eders fornuftige Gudsdyrkelse« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 439 linje 17

◀ **Kjede** : kedsomhed, lede.

I trykt udgave: Bind 5 side 439 linje 26

◀ **den evige Forpligtelse indgaaes** : 420,4.

I trykt udgave: Bind 5 side 439 linje 32

◀ **Laane-Anstalt** : sigter formentlig til assistenshuset (det offentlige lånekontor), der blev oprettet i København i 1688; her kunne især fattige optage lån mod aflevering af pant og betaling af renter.

I trykt udgave: Bind 5 side 440 linje 8

◀ **det Stykkevis** : spiller på 1 Kor 13,9, hvor Paulus skriver: »For vi erkender stykkevis, og vi profeterer stykkevis«, og 13,12: »Nu erkender jeg stykkevis, men da skal jeg kende fuldt ud, ligesom jeg selv er kendt fuldt ud.«

I trykt udgave: Bind 5 side 441 linje 13

◀ **Ved en Grav** : Skønt denne lejlighedstale angiveligt holdes ved graven, synes den ikke at være tænkt

som en tale, der skal træde i stedet for præstens gravtale (442,3), men snarere som en tale, der skal fremføres efter præstens. Jf. bestemmelsen i cancelliskrivelse af 21. juni 1817: »Det kan ikke være Nogen tilladt ved Liigbegiængelser enten i Kirke, Capel eller Kirkegaard at holde nogen Tale, uden dertil at have erholdt vedkommende Præsts Samtykke, hvilket dog ikke bør tildeles Andre, end dem, der efter Lovgivningen ere berettigede til at prædike«, *Samling af Forordninger, Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve, som vedkommer Geistligheden*, udg. af J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, bd. 1-3, Kbh. 1838-40 (forkortet *Samling af Forordninger*); bd. 1, s. 366. If. lovgivningen havde teologiske kandidater med sognepræstens tilladelse lov til at prædike. – J.P. Mynster havde anvendt den samme titel på en gravtale, holdt 3. dec. 1828 og trykt i *Kirkelige Leilighedstaler, af danske Prædikanter*, udg. af G.P. Brammer (389,2), bd. 1, s. 275-277.

I trykt udgave: Bind 5 side 442 linje 1

◀ **efter Talens korte Øieblik** : If. 9. kap, »Om Liig og Begravelse«, i *Kirke-Ritualet* (389,3), s. 326-336, blev der ikke holdt nogen tale ved graven; her forløb begravelseshandlingen således: »Naar Liget kommer til Graven, nedsættes det strax der udi, og siden befatter sig ingen videre dermed, førend Præsten kommer og kaster trede Gange Jord derpaa med en Skuffe, sigendes / Første Gang: / Af Jord est du kommen. / Anden Gang: / Til Jord skal du blive. / Tredie Gang: / Af Jorden skal du igien opstaa. / Derefter kaste de andre, som have baaret Liget, den øvrige Jord fuldkommen derpaa indtil Graven bliver gandske tildekket. Imidlertid synge Disciplerne af Skolen og Degnene paa Landet een eller flere Liig-Psalmer«, s. 328f. Herefter »gaae Sørge-Folkene i Kirken, om der skeer Liig-Prædiken«, og præsten holder da sin ligprædiken fra prædikestolen, efter at der er sunget en salme, s. 330. Gravtaler omtales derimod i en cancelliskrivelse af 19. nov. 1791, der nævner eksempler på, at en kort tale må holdes enten ved graven eller, hvis vejret ikke tillader det, i det hus, hvorfra liget føres til kirkegården. Om gravtaler skriver biskop J.P. Mynster i forordet fra 1848 til sin samling af *Kirkelige Leiligheds-Taler* (389,2) bd. 1, s. VII: »Da jeg blev ansat som Præst i Hovedstaden [som øverste kapellan ved Vor Frue Kirke dec. 1811], vare Gravtaler endnu ikke blevne almindelige, og min ældre Collega yndede ikke deres Indførelse. Fra de første Aar af min Embedsførelse findes derfor her ingen saadanne Taler, og da de derefter endnu for det Meste holdtes ved Graven, maatte de være korte.« Mynster havde dog ladet udgive seks korte gravtaler, holdt i perioden 1822-30, i *Kirkelige Leilighedstaler, af danske Prædikanter*, udg. af G.P. Brammer (389,2), bd. 1, s. 273f., s. 275-277, s. 313-315, s. 349f., s. 370-373 og s. 374-378. Jf. også Mynsters »Forslag til et: Kirke-Ritual for Danmark« (429,10). I 7. kap. »Om Begravelse«, afsnit 108, bestemmes det: »Dersom det ønskes, og Præsten er villig dertil, kan der holdes en Tale ved Graven (...). / Ingen Anden maa ved Ligbegængelse, enten i Kirke, Capel eller paa Kirkegaarden holde nogen Tale uden vedkommende Præsts Samtykke, hvilket ikke maa meddeles Andre end dem, der ere berettigede til at prædike«, s. 76. I afsnit 109, der indeholder bestemmelser om ringning med kirkens klokker mod betaling og om kirkesangerens og skolebørnenes sang på kirkegården, hedder det: »Naar Liget er nedsat i Graven, ophører Sangen og Ringningen under Jordpaakastelsen og medens Talen holdes. Derefter fortsættes Sang og Ringning, indtil Følget forlader Kirkegaarden«, s. 76. Skønt forslaget aldrig blev autoriseret, afspejler det i vid udstrækning tidens skik og brug, jf. cancelliskrivelse af 31. marts 1829, hvor det fastslås, at »der intet kan være imod, at Tale holdes enten i Liighuset eller paa Kirkegaarden«, *Samling af Forordninger* (442,1) bd. 1, s. 357.

I trykt udgave: Bind 5 side 442 linje 3

◀ **Thi i Graven ... ingen Erindring, end ikke af Gud** : hentyder til Sl 6,6: »Thi der skeer ingen Erindring om dig [Gud] i Døden; hvo vil takke dig i Graven?« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 5 side 442 linje 11

◀ **en ret Enke ... har sit Haab til Gud** : hentyder til de menighedsregler for enker, som Paulus skriver til Timotheus, 1 Tim 5,3-15, her til v. 5: »Men den, som er en ret Enke, og forladt, haver sat sit Haab til Gud, og bliver ved i Bønner og Paakaldelser Nat og Dag« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 442 linje 23

◀ **Sørgehuus** : betegnelse for den afdødes hjem i tiden indtil begravelsen, især på den dag, da liget føres derfra til kirkegården; her i bredere betydning om afdødes hjem, hvor der sørges over hans død.

I trykt udgave: Bind 5 side 443 linje 2

◀ **spørges** : rygtes, tales om.

I trykt udgave: Bind 5 side 443 linje 3

◀ **samme Troskab i Hjertets Eenfoldighed** : Udtrykket »i Hjertets Eenfoldighed« forekommer både i Ef 6,5 og Kol 3,22, hvor Paulus formaner tjenerne til at adlyde deres jordiske herrer »med Frygt og Bæven i Eders Hiertes Eenfoldighed, som Christo« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 443 linje 13

◀ **vandre for hans Aasyn** : hentyder formentlig til Sl 56,14: »Thi du [Gud] udfriede min Siel fra Døden; friede du ikke mine Fødder fra Stød? at jeg skal vandre for Guds Ansigt i de Levendes Lys« (GT-1740). Jf. også 1 Mos 17,1.

I trykt udgave: Bind 5 side 443 linje 19

◀ **Guds Huus** : 392,1.

I trykt udgave: Bind 5 side 443 linje 25

◀ **naar Huset ikke synligt er et Sørgehuus** : Der hentydes måske til den skik at anvende sørgegardiner, dvs. hvide rullegardiner el. lagner, ved dødsfald, især i det værelse, hvor kisten med den afdøde stod; blev der anvendt lagner, kunne de være bundet op med sorte bånd og sløjfer.

I trykt udgave: Bind 5 side 444 linje 4

◀ **Nu er Talen forbi** : Der tænkes på præstens gravtale, som dog efter J.P. Mynsters »Forslag til et: Kirke-Ritual for Danmark« holdes efter jordpåkastelsen (442,3).

I trykt udgave: Bind 5 side 444 linje 9

◀ **med de tre Spader Jord (...) til Jord igjen** : 442,3. Jf. også 1 Mos 3,19.

I trykt udgave: Bind 5 side 444 linje 9

◀ **Den umyndige Tale** : 389,3 og 442,3.

I trykt udgave: Bind 5 side 444 linje 12

◀ **mange Karreter** : Mange kareter i ligfølget var udtryk for stor samfundsmæssig betydning, anerkendelse, rigdom og ære.

I trykt udgave: Bind 5 side 444 linje 17

◀ **der kun vil tale godt om de Døde** : spiller på den lat. talemåde 'De mortuis nil nisi bene' ('Om de døde skal man kun tale godt'), som skal gå tilbage til den spartanske lovgiver Chilon (o. 500 f.Kr.), en af de syv vise.

I trykt udgave: Bind 5 side 444 linje 17

◀ **Dødens alvorlige Tanke** : den alvorlige tanke om døden; citat fra *Stadier paa Livets Vei*, Kbh. 1845, s. 16 (SV2 6, 39).

I trykt udgave: Bind 5 side 444 linje 24

◀ **En Hedning har ... sagt, at Døden ... er den ikke** : sigter til Epikur (341-270 f.Kr.), gr. filosof og æstetisk livskunstner, der skal have sagt: »Thi i Livet er intet at befrygte for den, som ret begriber, at der er intet befrygteligt i ikke at leve. Saa at den er en Daare, som siger, at Døden ikke frygtes, fordi den, naar den er nærværende, vil foraarsage os Smerte, men fordi den vil gjøre det i Fremtiden; Thi det, som Nærværende ikke gjør Fortræd, deraf ventes uden Grund Smerte, naar det kommer. Den forskrækkeligste altsaa af alle onde Ting, Døden, er os uvedkommende; Naar vi ere, er Døden ikke, og naar Døden er der, saa ere vi ikke. Hverken angaaer den de Levende eller dem, som have holdt op at leve; Ikke hine, thi hos dem er den ikke, ei heller disse, thi de ere ikke mere«, 10. bog, afsnit 125, i *Diogen Laërtses filosofiske Historie* (395,2) bd. 1, s. 502.

I trykt udgave: Bind 5 side 444 linje 28

◀ **en Bueskytte som Døden er det** : se følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 5 side 445 linje 4

◀ **naar Dødens Piiil har rammet, saa er det jo forbi** : jf. *Det menneskelige Livs Flugt, eller Døde-Dands* (456,25), hvor døden to gange afbildes med en pil i hånden, s. 12 og s. 66. I samtalen med kejseren siger døden: »See, Pilen færdig er, som dræbe skal dit Hjerte«, s. 13 (se illustration 25), og i samtalen med tyrkeren: »Min Piiil nu strax skal staae udi dit vantro Hjerte«, s. 67.

Døden til Kejseren.

Din Magt er nu forbi; spend af din Purpurkaabe.
Du kan ej langer Tid i denne Verden haabe.
Dit Scepter overgiv: thi du maa følge mig
Og blive Staadere i Gravens Bolig lig.

25. Døden med sin pil indbyder kejseren til dans Træsnit af T.L. Borupfra *Det menneskelige Livs Flugt, eller Døde-Dands*, s. 12 (456,25)

I trykt udgave: Bind 5 side 445 linje 6

◀ **Døden ... den Snare, hvori Livet fanges** : jf. 2 Sam 22,6 og Sl 18,6: »Dødsrigets bånd snørede sig om mig, / dødens snarer truede mig.«

I trykt udgave: Bind 5 side 445 linje 7

◀ **Alvoren** : 404,13.

I trykt udgave: Bind 5 side 445 linje 12

◀ **har den alvorlige Gjerning, at klæde Liig** : Der sigtes måske til de særlige ligklæderinder (også kaldet
31 af 42 sider

ligkoner), som iførte afdøde ligklæder (ligtøj). Ligklædningen kunne også foretages af husets kvinder evt. bistået af nabokoner.

I trykt udgave: Bind 5 side 445 linje 21

◀ **brad Død (...)** nævnes i den gamle Bøn : sigter til litaniet, hvor det under tredje vekselbøn »Fri os, kiære HErre Gud!« hedder: »Fra alle Synder / Fra al Vildfarelse / Fra alt det, som ondt er / Fra en uforvarendes ond og brat Død / Fra Pestilentse, Hunger og dyr Tid / Fra Krig og Blodstyrtning / Fra Oprør og Tvedragt / Fra utimeligt Veirlig / Fra den evige Død«, *Forordnet Alter-Bog* (419,1), s. 229. Jf. også bønnerne »Imod Pestilentse og andre Plager« blandt »Bønner efter Litaniet«, hvor der bedes til Gud: »Og bortvend naadigen fra os vor velfortiente Straf, Pestilentse, dyr Tid, Krig og Orlog, brat Død og allehaande farlige Sygdomme«, s. 237. If. *Kirke-Ritualet* (389,3) skulle litaniet synges efter prædikenen ved gudstjenesterne om onsdagen og fredagen, s. 47f. I sin lat. form går litaniet formentlig tilbage til det 4. årh.; det blev bearbejdet og i forkortet form oversat til tysk af Luther i 1529 og kort efter til dansk, hvorpå det indgik i reformationstidens alterbog og salmebøger.

I trykt udgave: Bind 5 side 445 linje 26

◀ **Skuffelsens**: bedrag, illusion.

I trykt udgave: Bind 5 side 445 linje 31

◀ **m. T.** : min tilhører.

I trykt udgave: Bind 5 side 445 linje 33

◀ **Idrætter** : handlinger, bedrifter.

I trykt udgave: Bind 5 side 446 linje 7

◀ **den Daarlige** : den tåbelige, dåren.

I trykt udgave: Bind 5 side 446 linje 8

◀ **Aandsfortærelse** : hentyder til Præd 1,14: »Jeg saae alle de Gierninger, som ere giorte under Solen, og see, det var alt Forfængelighed og Aands Fortærelse« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 5 side 446 linje 15

◀ **søge sig op** : opsøge sig, enten søge efter døden og finde den, eller søge efter og finde sig selv.

I trykt udgave: Bind 5 side 446 linje 26

◀ **at holde Maade med Sorgen og Klagen** : sigter til salmen »Med sorgen og klagen hold måde«, en forkortet oversættelse af en hymne af den spanske religiøse digter A.C. Prudentius fra det 4. årh. Hymnen blev første gang oversat til dansk af P. Hegelund i 1586, jf. nr. 228 i C.J. Brandt og L. Helweg *Den danske Psalmedigtning* bd. 1-2, Kbh. 1846-47, ktl. 191-192 (SK købte værket hæftevis fra 1844); bd. 1, s. 170. Denne oversættelse blev optaget som nr. 274 i Th. Kingos salmebog *Den Forordnede Ny Kirke-Psalme-Bog* (1699), jf. ktl. 204, der er en udgave fra 1833. Hymnen blev genoversat af C.U. Sundt og udgivet i W.A. Wexels' *Christelige Psalmer*, Kbh. 1840, nr. 584; herfra blev den optaget af J.P. Mynster i *Tillæg til den evangelisk-christelige Psalmebog*, Kbh. 1845, nr. 610. *DDS-1988*, nr. 636. Prudentius' hymne blev også i 1844 oversat af N.F.S. Grundtvig, der bibeholdt ordlyden i første strofes første vers; denne oversættelse blev medtaget i *Kirke-Psalmer udgivne til Prøve af Kjøbenhavns geistlige Convents Psalme-Comitee*, Kbh. 1845, nr. 44. *DDS-1988*, nr. 640.

I trykt udgave: Bind 5 side 446 linje 34

◀ **En Digter har fortalt om en Yngling ... til et nyt Liv** : sigter til Jean Paul (pseudonym for den ty. forfatter Johann Paul Friedrich Richter) »Die Neujahrnacht eines Unglücklichen« (1789), anden del af »Postskripte« til »Vierter Brief. An Benigna«, i *Jean Paul's Briefe und bevorstehender Lebenslauf*, i *Jean Paul's sämmtliche Werke* bd. 1-60, Berlin 1826-28, ktl. 1777-1799; bd. 35, 1827, s. 46-48: Ved midnat nytårsnat står en gammel glædesløs og søvnløs mand og ser ud ad vinduet; hans grav er dækket med alderdommens sne og ikke med ungdommens grønne græs. Han har intet andet bragt med sig fra livet end vildfarelser og synder, en hæret krop, en øde sjæl, et bryst fuld af gift og en alderdom fuld af anger. Han skuer tilbage til sine skønne ungdomsdage, da hans far stillede ham ved livets skillevej, hvor den højre vej førte ind på dydens solbane og videre ind i et roligt land fuld af lys og resultater, mens den venstre førte ind i lastens muldvarpegange til en sort hule fuld af dryppende gift og sigtende slanger. Og da han har slanger hængende om sit bryst og giftdråber på tungen, ved han, hvor han er. Grebet af gru råber han til himlen: Giv mig min ungdom tilbage! O, far, stil mig igen ved skillevejen, så jeg kan vælge anderledes! Men hans far og hans

ungdom var for længst borte. Midt i den forfærdelige drøm lyder der pludselig fra et tårn nytårsmusik som fjern salmesang. Den gamle mand bliver bevæget; han skuer ud i horisonten og tænker på sine ungdomsvenner, der nu er lykkeligere end han, velsignede mennesker, og han siger: Jeg kunne også som dem være slumret ind med tørre øjne på denne nytårsnat, hvis jeg blot havde villet. Hans drøm bliver mere feberagtig, og til sidste kan han intet se mere, hans øjne bliver tilhyllet, i tusindvis strømmer varme tårer ned på sneen. Han sukker blot desmere sagte, trøstesløs: Kom nu tilbage, ungdom, kom tilbage! »Og den kom tilbage; for det var kun en forfærdelig drøm, han havde haft i nytårsnatten; – han var endnu en yngling. Kun hans vildfarelser havde ikke været en drøm; men han takkede Gud for, at han, endnu ung, kunne vende om på lastens smudsige gange og begive sig tilbage til solbanen, der leder ind i resultaternes rene land.«

I trykt udgave: Bind 5 side 446 linje 36

◀ **en Keiser, som ... lod sig begrave** : sigter til den sp. konge og ty.-rom. kejser Karl V (1500-1558, konge fra 1516 og kejser fra 1519). I 1555-56 abdicerede han som konge og kejser og søgte ro i en privat bolig, som han tidligere havde ladet bygge, tæt ved det sp. kloster San Yuste i Estramadura; her levede han i dyb ensomhed. »Ofte overraskedes han i sin Eensomhed af den skrækkeligste Hypochondri. I et saadant Anfald fik han engang, som der fortælles, det Indfald, at høitideligholde sin egen Liigbegiængelse, og Munkene fra det nærliggende Kloster maatte i Procession bære ham i en aaben Kiste til Kirken og fuldbyrde alle de sædvanlige Begravelsesceremonier. Kort efter døde han, den 21 September 1558, ikke savnet af Nogen og, endskiøndt engang Hersker over fire store Riger, næsten glemt imedens han endnu levede«, *Karl Friedrich Beckers Verdenhistorie*, omarbejdet af J.G. Woltmann, overs. og forøget af J. Riise, bd. 1-12, Kbh. 1822-29, ktl. 1972-1983; bd. 6, 1824, s. 166.

I trykt udgave: Bind 5 side 447 linje 6

◀ **at kunne døe vel er jo den høieste Leveviisdom** : jf. fx ordsprogene »Bedre er, snart og vel at dø, end længe og ilde at leve« og »Vel født, det er en Trøst, men bedre er: vel opdragen; vel gift er Livets Lyst; vel død er hele Sagen«, nr. 1506 og nr. 1529 i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (408,18) bd. 1, s. 147 og s. 149. Der tænkes måske også på den stoiske dyd at kunne dø vel; jf. især den rom. filosof Seneca, der i sine »Breve til Lucilius« ofte betoner nødvendigheden af at dø godt og erklærer sig rede til at ofre livet for en død, der er værdig. SK havde flere udgaver af Senecas værker, jf. ktl. 1274-1280c.

I trykt udgave: Bind 5 side 447 linje 11

◀ **en gudelig Tale** : en gudfrygtig tale, en opbyggelig tale.

I trykt udgave: Bind 5 side 447 linje 17

◀ **forener Modsætninger ... den høieste Vanskelighed** : hentyder til den fundamentale dynamik i den ty. filosof G.W.F. Hegels dialektik, if. hvilken et begreb (fx 'væren') oprindeligt er givet, derpå fremkalder det sin egen negation (fx 'intet'), og sluttelig, på det tredje stadium, forenes disse to modsætninger i en højere begrebsmæssig enhed (fx 'vorden'). Denne lære blev tematiseret både i Tyskland og i Danmark i en diskussion om Hegels kritik af 'modsigelsens grundsætning' og 'princippet om det udelukkede tredje' fra den klassiske logik. Den da. diskussion blev især ført af F.C. Sibbern, J.P. Mynster, J.L. Heiberg og H.L. Martensen i artikler i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 19, Kbh. 1838, og i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik* bd. 1, Kbh. 1839, og bd. 7, Kbh. 1842.

I trykt udgave: Bind 5 side 447 linje 29

◀ **Dødens alvorlige Tanke** : den alvorlige tanke om døden (444,24).

I trykt udgave: Bind 5 side 447 linje 33

◀ **forsage den forfængelige Idræt** : tage afstand fra, ophøre med den tomme beskæftigelse.

I trykt udgave: Bind 5 side 448 linje 1

◀ **lære Viisdom i Taushed** : sigter formentlig til den praksis, der tillægges Pythagoras, at hans disciple skulle tilegne sig hans visdom i tavshed, jf. 8. bog, kap. 1, afsnit 10, i *Diogen Laërteses filosofiske Historie* (395,2) bd. 1, s. 368: »For at prøves, vare de i fem Aar tause, blot opmærksomme Tilhørere af hans filosofiske Lærdomme, og saae ikke Pythagor«.

I trykt udgave: Bind 5 side 448 linje 4

◀ **ikke at frygte dem, som ihjelslaae Legemet** : hentyder til Matt 10,28, hvor Jesus siger til sine disciple: »Frygt ikke dem, der slår legemet ihjel, men ikke kan slå sjælen ihjel, men frygt derimod ham, der kan lade både sjæl og legeme gå fortabt i Helvede.«

I trykt udgave: Bind 5 side 448 linje 5

◀ **Beleilighed** : lejlighed, velegnet, passende lejlighed.

I trykt udgave: Bind 5 side 448 linje 8

◀ **en gudelig Betragtning** : en gudfrygtig betragtning, en opbyggelig betragtning.

I trykt udgave: Bind 5 side 448 linje 24

◀ **at den Eenfoldige hurtigt hjælpes** : 422,32.

I trykt udgave: Bind 5 side 448 linje 24

◀ **uden Gud i Verden** : hentyder til Ef 2,12, hvor Paulus skriver til dem, der var født som hedninger, og som af jøderne blev kaldt uomskårne: »husk, at I dengang var adskilt fra Kristus, udelukket fra borgerret i Israel og fremmede for forjættelsens pagter, uden håb og uden Gud i verden.«

I trykt udgave: Bind 5 side 448 linje 28

◀ **androg** : pådrog sig.

I trykt udgave: Bind 5 side 449 linje 6

◀ **her til, ikke et Skridt længere** : spiller måske på den grænse, Gud satte for havet: »Hertil må du komme, ikke længere, / her standser dine stolte bølger«, Job 38,11.

I trykt udgave: Bind 5 side 449 linje 10

◀ **Forestillinger** : forklaringer, henstillinger, indvendinger.

I trykt udgave: Bind 5 side 449 linje 21

◀ **ikke en Hviid** : talemåde: intet, 'ikke en rød øre'. En hvid var i middelalderen en sølv mønt af ringe værdi: 1/3 dansk skilling.

I trykt udgave: Bind 5 side 450 linje 16

◀ **den Nat, der kommer, da man ikke kan arbejde** : hentyder til Joh 9,4, hvor Jesus siger: »Mig bør at gøre hans Gierninger, som mig haver udsendt, saalænge det er Dag; Natten kommer, da ingen kan arbejde« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 450 linje 28

◀ **kaldet Døden en Nat, og formildet ... kalde den en Søvn** : jf. J.P. Mynsters prædiken på 24. søndag efter trinitatis »Døden under Billedet af en Søvn«, nr. 63 i *Prædikener paa alle Søn- og Hellig-Dage i Aaret* (424,5) bd. 2, s. 378-391. I denne prædiken taler Mynster om »Dødens Nat«, s. 378 og s. 384, og om døden som en søvn skriver han: »Den hellige Skrivt (...) taler om dem, der sove i Jordens Skiød, den taler om de Hensovede, hvor dog Talen gielder de Døde, og giver os derved en mildere og trøsteligere Forestilling, end den, som den blot naturlige Betragtning kunde vække hos os om Menneskets sidste Skiebne«, s. 381f. Og videre: »Der gaæ mængen Gang Smerter forud [for døden], vort Legeme angribes med Voldsomhed, den sidste Striid er ofte haard, ret ligesom Livet nødigt vilde lade sig overvinde af sin Fiende, men hvor stærkt det end ligesom værger for sig, ligger det dog tilsidst under. Denne Forestilling er mørk og ulystelig, og just for at betage den dens Skræk, er det, vi bruge det mildere Billede, og kalde Døden en Søvn«, s. 382f. Jf. ogå beretningen om Jesu opvækkelse af Jarius' datter, Mark 5,22-24.35-43, som Mynster refererer til: »det Ord, Jesus sagde, da han traadte ind i Sorgens Bolig: Pigen er ikke død, men hun sover«, s. 381.

I trykt udgave: Bind 5 side 450 linje 29

◀ **formildende for den Levende ... hviler stille** : jf. J.P. Mynsters prædiken på 24. søndag efter trinitatis »Døden under Billedet af en Søvn«, nr. 63 i *Prædikener paa alle Søn- og Hellig-Dage i Aaret* (424,5) bd. 2, s. 382: »Døden som en Søvn. / Hvorfor betiene vi os gjerne af dette Billede? hvorfor sige vi mængen Gang hellere om dem, der døe, at de sove hen, end vi bruge det egentlige Ord? Først uden Tvivl, fordi vi gjerne erindre os, at ligesom Søvn en ender Dagens Besværlighed, og hvo der vederqvæges af den, ikke mere følger de vante Sorger, saaledes ender Døden, Livets Møie, og dets Smerter naae ikke til dem, der hvile i dens Ro.«

I trykt udgave: Bind 5 side 450 linje 31

◀ **eet kjøligt Sted** : jf. J.P. Mynsters prædiken på 24. søndag efter trinitatis »Døden under Billedet af en Søvn«, nr. 63 i *Prædikener paa alle Søn- og Hellig-Dage i Aaret* (424,5) bd. 2, s. 391: »Først Arbeide, og derefter Hvile; først lader os være betænkte paa at bruge dette Liv, som det bør bruges, og da kunne vi

glæde os, at der er en Ende paa al dets Møie, en Lindring for al dets Smerte, en sval og stille Nat, efter den hede Dag.«

I trykt udgave: Bind 5 side 451 linje 4

◀ **Jordens Skjød** : 450,29.

I trykt udgave: Bind 5 side 451 linje 10

◀ **Vaagekone** : kvinde, der mod betaling påtog sig at våge hos en syg om natten; kvindelig funktionær (evt. sygeplejerske), der havde nattevagt på et hospital.

I trykt udgave: Bind 5 side 451 linje 12

◀ **dette er Stemning ... saaledes at længes efter Døden** : jf. J.P. Mynsters prædiken på 24. søndag efter trinitatis »Døden under Billedet af en Søvn«, nr. 63 i *Prædikener paa alle Søn- og Hellig-Dage i Aaret* (424,5) bd. 2, s. 383: »Thi dersom vi leve i Herrens Frygt, da er den Forvisning givet os til Trøst under al vor Glienvordighed, at vi engang skulle slumre hen i Herrens Fred; og denne Forvisning skulle vi ikke blot holde os til i et Øiebliks sørgmodige Stemning, men vi skulle befæste den saaledes i vort Inderste, at naar engang det skeer, som vi længe vidste skulle skee, naar den Time vil slaae, hvilken vi mangen Gang ønskede os nær, medens vi troede den langt borte, vi da ogsaa hilse den med Ro, at vi virkelig modtage Døden som en fredelig Slummer, der lukker vort Øie for saa Meget, som vi længe ønskede ikke mere at see, hvori vi glemme Livets lange, travle, ofte kummerfulde Dags Møie, ligesom vi glemme endog den besværligste Dags Kummer, naar Søvnens breder sin Skygge over os.« Og videre s. 384: »vi ville ikke bedrøve os selv end mere, i det vi kun forestille os Døden som den grusomme Fiende af Livet og dets Glæde, af os og vore Venner, men vi ville ogsaa her minde os, at ligesom Søvnens ender Dagens Besværlighed og giver den Trætte Hvile, saaledes har Døden for dem, vi begræde, endt ikke een Dags, men alle Dages Møie; alle deres Byrder ere baarne, enhver Striid have de stridt, og det udmattede Legeme, og den mødige Siel have fundet den Fred, hvorefter de sikkert ofte længtes.«

I trykt udgave: Bind 5 side 451 linje 14

◀ **en stille Nat skygger over dem ... deres Fred** : se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 5 side 451 linje 25

◀ **Liigfaldet**: (folkelig betegnelse for) et epileptisk anfald, besvimelsesanfald.

I trykt udgave: Bind 5 side 451 linje 36

◀ **Mærkværdighed** : bemærkelsesværdighed.

I trykt udgave: Bind 5 side 452 linje 5

◀ **ymtet om** : ladet det forlyde, sat det rygte i omløb.

I trykt udgave: Bind 5 side 452 linje 8

◀ **Kistens Klædning** : dvs. ligtøjet (445,21).

I trykt udgave: Bind 5 side 452 linje 19

◀ **han vorder til Støv** : hentyder til slutordene i den forbandelse, Gud udtalte over Adam efter syndefaldet: »thi du er Støv, og skal blive til Støv igien«, 1 Mos 3,19 (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 5 side 452 linje 20

◀ **kan der ikke arbeides om Natten ... om Dagen** : 450,28.

I trykt udgave: Bind 5 side 452 linje 36

◀ **endnu idag** : 392,1.

I trykt udgave: Bind 5 side 453 linje 2

◀ **lader os æde ... thi imorgen skulle vi døe** : hentyder til 1 Kor 15,32, hvor Paulus skriver: »Hvis døde ikke opstår, så lad os æde og drikke, for i morgen skal vi dø!« Jf. også Es 22,13.

I trykt udgave: Bind 5 side 453 linje 5

◀ **lever for at spise ... ikke spiser ... for at leve** : spiller på ordsproget »Man skal spise for at leve, ikke leve for at spise«, jf. nr. 1604 i N.F.S. Grundtvig *Danske Ordsprog og Mundheld* (400,30), s. 61.

I trykt udgave: Bind 5 side 453 linje 7

◀ **skulde være Fortjeneste for Gud** : skulle være noget fortjenstfuldt i forhold til Gud, dvs. skulle kunne gøre sig fortjent til noget hos Gud.

I trykt udgave: Bind 5 side 453 linje 16

◀ **Dyrtid** : tid, hvor dagligvarer er usædvanligt dyre.

I trykt udgave: Bind 5 side 453 linje 20

◀ **det Bundne** : det, der er bundet sammen el. fast til noget.

I trykt udgave: Bind 5 side 453 linje 33

◀ **han vaager ... at Tyvehaand ikke skal bryde ind** : spiller på Matt 24,43, hvor Jesus siger: »Men det ved I, at vidste husets herre, i hvilken nattevagt tyven kommer, ville han våge og forhindre, at nogen brød ind i hans hus.«

I trykt udgave: Bind 5 side 453 linje 33

◀ **som en Tyv om Natten** : spiller på 1 Thess 5,2, hvor Paulus skriver, »at Herrens dag kommer som en tyv om natten.«

I trykt udgave: Bind 5 side 453 linje 35

◀ **bedaarede** : vildledte, narrede, bedrog, fortryllede.

I trykt udgave: Bind 5 side 454 linje 2

◀ **Forfængelighed** : tomhed.

I trykt udgave: Bind 5 side 454 linje 3

◀ **Dødens Sindbillede** : billede, symbol på, metafor for døden.

I trykt udgave: Bind 5 side 454 linje 6

◀ **varagtigt** : årvågent, vagtsom.

I trykt udgave: Bind 5 side 454 linje 13

◀ **at arbeide medens det er Dag** : 450,28.

I trykt udgave: Bind 5 side 454 linje 16

◀ **raaber til Himlen** : hentyder formentlig til 1 Mos 4,10, hvor Gud siger til Kain, efter at han har dræbt sin bror, Abel: »Hvad er det du har gjort? Din brors blod råber til mig fra jorden.«

I trykt udgave: Bind 5 side 454 linje 23

◀ **gjør Døden nemlig Alle lige** : jf. 9. strofe i T.L. Borups indledningsdigt i *Det menneskelige Livs Flugt, eller Døde-Dands* (456,25), s. 4: »I samme finder man, at Døden sig henvender / Til alle Mennesker i alle Kaar og Stænder, / Og banker lige frit paa Døren hos Enhver, / Hvad enten Konge, Bisp, og Bonde det end er.« Jf. også ordsproget 'Døden agter alle lige, derfor frygter ham alle', jf. nr. 1563 i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (408,18) bd. 1, s. 151. Jf. endvidere den første tale, »At bevare sin Sjæl i Taalmodighed«, i *To opbyggelige Taler*, 1844, i *SKS* 5, 189.

I trykt udgave: Bind 5 side 454 linje 34

◀ **den Levendes Forskjel hvilken** : den levendes forskellighed fra (andre) en hvilken som helst.

I trykt udgave: Bind 5 side 455 linje 22

◀ **naar Døden med sit Speil har prøvet ... tier** : hentyder til den skik at holde et spejl op foran den dødedes mund for at se, om åndedrættet duggede spejlet eller var ophørt. – prøvet: erfaret, konstateret, bevist.

I trykt udgave: Bind 5 side 455 linje 26

◀ **vanheldet** : vansiret, vanskabt.

I trykt udgave: Bind 5 side 456 linje 1

◀ **fortvivler om Hævn** : opgiver at få hævn.

I trykt udgave: Bind 5 side 456 linje 8

◀ **lefler med** : flirter med, omgås letsindigt med.

I trykt udgave: Bind 5 side 456 linje 10

◀ **Efterfølge** : følge, konsekvens.

I trykt udgave: Bind 5 side 456 linje 17

◀ **Døden indbyder (...) til Dands ... Alle lige** : hentyder til forestillingen om dødedans, dvs. billedlig allegorisk fremstilling af døden (ofte som et skelet), der byder mennesker af alle aldre og fra alle samfundslag op til dans og fører dem til graven. Jf. *Det menneskelige Livs Flugt, eller Døde-Dands, hvorudi ved tydelige Forestillinger og Underviisningsvers vises, hvorledes Døden uden Personsanseelse dandser af med Enhver, endog ofte uformodentlig, fra Verden til Evigheden; afbildet ved lærerige Stykker, og Samtaler imellem Døden og Personerne*, 3. opl., Kbh. 1814 [1762], ktl. 1466 (forkortet *Det menneskelige Livs Flugt, eller Døde-Dands*), rigt illustreret med træsnit af T.L. Borup (se illustration 25 og 26). Jf. også afsnittet »Dødedansen« i R. Nyerup *Almindelig Morskabslæsning i Danmark og Norge igjennem Aarhundreder*, Kbh. 1816, s. 305-313.

26. Døden med sin pil indbyder tjenestepigen til dans. Træsnit af T.L. Borup fra *Det menneskelige Livs Flugt, eller Dødedands*, s. 54 (456,25)

I trykt udgave: Bind 5 side 456 linje 25

◀ **Falskmaal** : bedrageri, falskneri; falsk, upålidelig tale.

I trykt udgave: Bind 5 side 456 linje 28

◀ **tage Skade paa sin Sjæl** : hentyder til Matt 16,26, hvor Jesus siger: »Thi hvad gavner det Mennesket, om han vinder den ganske Verden, men tager Skade paa sin Siel?« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 456 linje 34

◀ **Selvangivelse** : selvanmeldelse, selvafsløring.

I trykt udgave: Bind 5 side 456 linje 35

◀ **forsøge sig paa** : afprøve sig selv på.

I trykt udgave: Bind 5 side 457 linje 10

◀ **fik Frispas** : fik frit spil (råderum) til at drive spas, dristig spøg.

I trykt udgave: Bind 5 side 457 linje 25

◀ **at den ene Afsjeledes Levninger ... som den Andens** : hentyder måske til 5. akt, 1. scene, i Shakespeares tragedie *Hamlet*, hvor Hamlet ude på en kirkegård griber et kranium, som en af graverkarlene har smidt op, og forestiller sig, at det kan have tilhørt en statsmand, en hofmand, en el. anden nådigherre, en lovkyndig el. en godsejer, jf. *William Shakspeare's Tragiske Værker*, overs. af P. Foersom og P.F. Wulff, bd. 1-9 [bd. 8-9 har titlen *Dramatiske Værker*], Kbh. 1807-25, ktl. 1889-1896; bd. 1, s. 193-195. Hvert skuespil er pagineret forfra.

I trykt udgave: Bind 5 side 457 linje 31

◀ **ingen ond Aand tør nævne det hellige Navn** : modsat i NT, jf. fx beretningen om den besatte i gerasenernes land, Mark 5,1-17. Her fortælles det, at den mand, der var besat af en ond ånd, løb hen og kastede sig ned for Jesus og råbte: »Hvad har jeg med dig at gøre, Jesus, du Gud den Højestes søn! Jeg besværges dig for Guds skyld: Pin mig ikke!« v. 7.

I trykt udgave: Bind 5 side 458 linje 8

◀ **det tomme Rum** : I kladden til dette sted har SK i marginen tilføjet »horror vacui« (*Pap.* VI B 122,2), lat. »angsten for det tomme rum«. Dette var i den ældre naturvidenskab oprindelig udtryk for det forhold, at et absolut tomt rum ikke findes i naturen; man mente på den måde at kunne forklare forskellige fænomener, fx vandets opstigning i en sugepumpe.

I trykt udgave: Bind 5 side 458 linje 9

◀ **Guds-Ligheden** : ligheden for Gud. Der tænkes formentlig også på ligheden med Gud, jf. 1 Mos 1,26: »Gud sagde: 'Lad os skabe mennesket i vort billede, så de ligner os!'«

I trykt udgave: Bind 5 side 459 linje 13

◀ **Frilands-Plante** : plante, der vokser på friland el. dyrkes i fri luft (modsat i drivhus).

I trykt udgave: Bind 5 side 459 linje 25

◀ **helligede Jord** : spiller på, at kirkegårde ligger på indviet jord.

I trykt udgave: Bind 5 side 459 linje 26

◀ **siger Fred og Tryghed** : hentyder til 1 Thess 5,1-11 om Herrens dag, der skal komme som en tyv om natten, men »naar de [folk] sige: Fred og Tryghed! da skal Fordærvelsen hasteligen staae over dem, ligesom Veerne over den Frugtsommelige, og de skulle ingenlunde undflye« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 460 linje 8

◀ **naar Laderne ere fulde ... kræver den Riges Sjæl** : hentyder til Jesu lignelse om den rige bonde, Luk 12,16-21. Da den rige bonde havde fået en stor høst, rev han sine gamle lader ned og byggede nye, der var større. Og han sagde til sig selv: »Siæl, du haver meget Godt i Forraad til mange Aar; giv dig til Ro, æd, drik, vær glad. Men Gud sagde til ham: Du Daare! i denne Nat kræves din Siæl af dig; men hvem skal det høre til, som du haver beredt?« v. 19-20 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 460 linje 10

◀ **bekymret sørger for ... faae at spise imorgen** : hentyder til Matt 6,25, hvor Jesus siger: »Vær ikke bekymrede for jeres liv, hvordan I får noget at spise og drikke, eller for, hvordan I får tøj på kroppen.« Og videre i v. 34: »Så vær da ikke bekymrede for dagen i morgen; dagen i morgen skal bekymre sig for det, der hører den til. Hver dag har nok i sin plage.«

I trykt udgave: Bind 5 side 460 linje 12

◀ **forsøge sig** : afprøve sig selv.

I trykt udgave: Bind 5 side 460 linje 19

◀ **det Pludseliges ... uforklarlige Frembryden ... dette Træf** : om det pludselige som brud, som diskontinuitet og som spring, jf. kap. 1, § 2, og kap. 4, § 2, i *Begrebet Angest* (1844) i SKS 4, 337 og 430ff. Jf. også § 21 i A.P. Adlers *Populaire Foredrag over Hegels objective Logik*, Kbh. 1842, ktl. 383, s. 98: »Denne Quantitetens Skaben af en ny real Qualitet, disse pludselige qualitative Indfald og Spring, løse de Knuder, der afbryde Tilværelsens snorlige Gang, de uventede Indfald, som vi kalde Tilfælde, de pludselige Overgange, som vi kalde Mysterier.«

I trykt udgave: Bind 5 side 460 linje 21

◀ **dette Lige og Ulige, denne anede Lov i det Lovløse** : hentyder formentlig til Pythagoras' lære om forskel, der tillægger modsætningerne endelighed/uendelighed og lighed/ulighed de højeste former for forskel. Se fx Poul Martin Møllers gennemgang af den pythagoræiske skole i »Udkast til Forelæsninger over den ældre Philosophies Historie«, hvor der anføres en kategoritavle med begrebsparrerne »Grændsen« / »det Ubegrændsede« modstillet i tavlens første linie og »Det Ulige« / »det Lige« i dens anden linie, jf. *Efterladte Skrifter af Poul M. Møller* bd. 1-3, Kbh. 1839-43, ktl. 1574-1576; bd. 2, udg. af F.C. Olsen, 1842, s. 322f. Jf. også *Begrebet Angest* (1844) i SKS 4, 337.

I trykt udgave: Bind 5 side 460 linje 22

◀ **brad Død** : 445,26.

I trykt udgave: Bind 5 side 461 linje 1

◀ **sit Forsyn** : jf. *Balles Lærebog* (404,1) kap. 2, »Om Guds Gierninger«, afsnit 2, »Hvad Skriften lærer om Guds Forsyn og de skabte Tings Opholdelse«, § 5: »Hvad der møder os i Livet, enten det er sørgeligt eller glædeligt, bliver os tilskikket af Gud i de bedste Hensigter, saa vi altid have Aarsag til at være fornøiede med hans Regiering og Bestyrelse.« Og videre i en anmærkning hertil: »Det sømmer os ikke, at falde til Mistrøstighed i vore Gienvordigheder, eftersom vi dog vide, at Guds Forsyn vaager over os, og at Nøden blot skal være et Middel i Guds Haand til at befordre vort sande Gavn.«

I trykt udgave: Bind 5 side 461 linje 28

◀ **allestedsnærværende** : 405,3.

I trykt udgave: Bind 5 side 461 linje 29

◀ **sindssvag** : uden styrke, fasthed i sindet.

I trykt udgave: Bind 5 side 461 linje 29

◀ **Øxen ... ved Roden af Træet ... skal omhugges** : jf. Matt 3,10, hvor Johannes Døber siger til dem, der kom ud til ham i Jordanegnen for at blive døbt: »Øksen ligger allerede ved træernes rod, og hvert træ, som ikke bærer god frugt, hugges om og kastes i ilden.«

I trykt udgave: Bind 5 side 462 linje 4

◀ **Døden gaar over Din Grav** : spiller på talemåden 'Døden gik over min grav', som bruges, når man pludselig og uden ydre anledning føler en indre gysen, jf. E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (408,18) bd. 1, s. 152.

I trykt udgave: Bind 5 side 462 linje 8

◀ **Skræmsel** : trussel, rædsel, uhyre.

I trykt udgave: Bind 5 side 462 linje 30

◀ **Enden afgjør først, om man har været lykkelig** : hentyder formentlig til historien om den rige, lydiske kong Krösos, fortalt af Herodot i hans *Historiae* 1. bog, kap. 32 og kap. 86. Engang da Krösos havde indbudt den vise Solon fra Athen og ladet ham forevise alle sine rigdomme, ville han vide, hvordan Solon så på hans lykke. I sit svar sagde Solon bl.a.: »Du er, sådan som jeg ser det, vældig rig og herre over mange folk; men det, du spørger mig om, kan jeg ikke sige dig, da jeg endnu ikke har erfaret, at du har endt dit liv lykkeligt.« Senere, i 546 f.Kr., led Krösos nederlag til den persiske kong Kyros, som tog ham til fange og besluttede at lade ham brænde; mens Krösos stod ulykkelig på bålet, kom han i tanker om de ord, Solon havde sagt til ham, at »intet menneske kan være lykkeligt, så længe det endnu er i live«, og han råbte tre gange: Solon. Da Kyros hørte dette, lod han en tolk spørge, hvorfor han råbte det; og da han fik årsagen at vide, befalede han, at bålet skulle slukkes og Krösos skånes. Jf. *Die Geschichten des Herodotos*, overs. af F. Lange, bd. 1-2, Berlin 1811, ktl. 1117; bd. 1, s. 18f. og s. 49f. Jf. også Sir 11,34: »Priis ingen lykkelig, før hans Endeligt kommer« (GT-1740). Jf. endvidere ordsprogene »Hold Ingen for lyksalig, før han kommer i sin Grav«, »Ingen kan siges lyksalig eller ulyksalig før sin Død« og »Ingen kan sige sig lyksalig, før han kommer i sin Grav«, E.

Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (408,18) bd. 1, s. 646, samt nr. 5797: »Pris Ingen salig før sin Ende, Lykken kan sig snarlig vende«, bd. 1, s. 639.

I trykt udgave: Bind 5 side 464 linje 5

◀ **den blege, glædeløse Høstkarl** : døden, der ofte fremstilles med en le, hvormed den mejer sin høst, jf. også udtrykket 'dødens høst'. – den blege: jf. udtrykket 'bleg som døden'.

I trykt udgave: Bind 5 side 464 linje 16

◀ **Kjede** : kedsomhed, lede.

I trykt udgave: Bind 5 side 464 linje 18

◀ **Skylden gjør Ende paa Livet** : hentyder formentlig til selvmord.

I trykt udgave: Bind 5 side 464 linje 25

◀ **Paamindelse om Langsomhed i at tale** : hentyder til Jak 1,19: »Derfor, mine elskelige Brødre, være hvert Menneske snar til at høre, langsom til at tale, langsom til Vrede« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 5 side 465 linje 1

◀ **Opbud** : opfordring, opråb.

I trykt udgave: Bind 5 side 465 linje 5

◀ **angiver sig selv** : melder sig selv.

I trykt udgave: Bind 5 side 465 linje 9

◀ **Selvangivelse** : selvanmeldelse, selvafløring.

I trykt udgave: Bind 5 side 465 linje 18

◀ **nøiet** : tilfreds.

I trykt udgave: Bind 5 side 465 linje 22

◀ **Hedenskabets høieste Mod ... den Vise ... Uafgjortheden** : hentyder til Sokrates, jf. slutningen på *Sokrates' Forsvarstale* 41b: »Men nu er det nok paa Tide at gaa bort. I gaar atter ud i Livet, jeg gaar ind i Døden. Om jeres eller min Lod er den bedste, ved ingen udtagen Gud« (*Platons Skrifter* (399,15) bd. 1, s. 293).

I trykt udgave: Bind 5 side 465 linje 28

◀ **Syndens Sold** : hentyder til Rom 6,23, hvor Paulus siger, at døden er »Syndens Sold« (NT-1819), dvs. syndens løn.

I trykt udgave: Bind 5 side 466 linje 25

◀ **Hører** : den, der hører efter el. på noget, her lærer.

I trykt udgave: Bind 5 side 467 linje 33

◀ **den Højærværdige**: Højærværdig indgik i titulaturen for den højere og højeste gejstlighed, placeret i 2. til 6. rangklasse (af forordningens i alt ni klasser).

I trykt udgave: Bind 5 side 468 linje 33

◀ **Læreren** : jf. kap. 1, B, b, »Læreren«, i *Philosophiske Smuler* (1844) i SKS 4, 222ff.

I trykt udgave: Bind 5 side 469 linje 5

◀ **Gammelmand** : mand, der er oppe i årene.

I trykt udgave: Bind 5 side 469 linje 6

◀ **Den som her har talt ... i den Lærendes Alder** : 435,35.

I trykt udgave: Bind 5 side 469 linje 17

◀ **nytte** : benytte, drage nytte af, betjene sig af.

I trykt udgave: Bind 5 side 469 linje 30